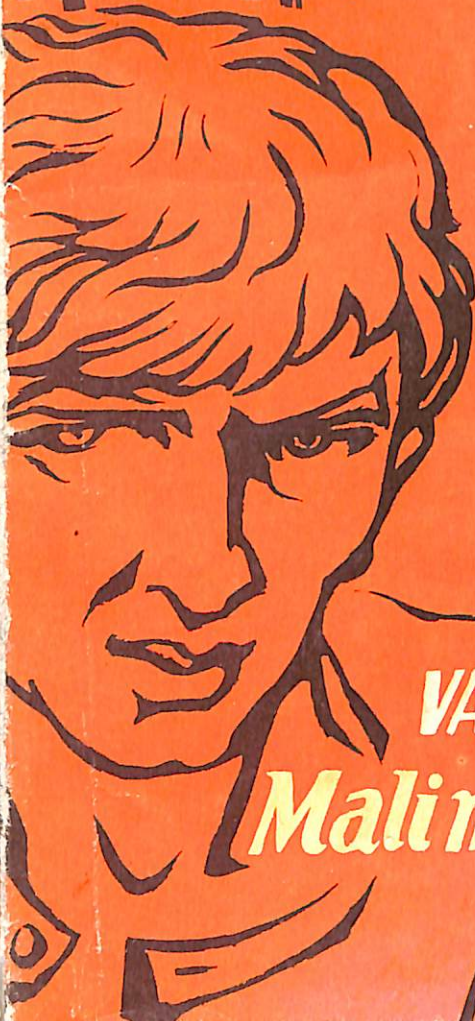

BIBLIOTEKA
SHTETIT

844-51

K 5 L

VATH KORESHI
Mali mbi kënetë
roman

8SH-31

KPI

8250

VATH
KORESHI

MALI
MBI KENETE

Roman

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

I

Kur t'i shkoni në fund këtij tregimi, do ta kuptoni vetë se në shpirtin e njeriut ka diçka më të shtrenjtë se fjala «tokë» dhe fjala «jetë». Ne jemi njerëz që gjithmonë jemi marrë me tokën dhe me këtë tokë është mbajtur jeta jonë. Në fillim duket pak e çuditshme që të gjesh gjëra më të vlefshme se ato. Vërtet gjëra më të vlefshme se ato nuk ka, sepse jeta është e gjitha dhe toka që e mban atë përsëri është e gjitha. Por a nuk kanë jetë të tyre të gjitha gjallesat në faqe të tokës? A nuk e mban këtë jetë toka me bimët e farëzat e saj?

Njëherë kisha shkuar në Bozhore. Bozhorja jonë ishte një arë e vogël që ne herë e mbillnim me li dhe herë me thekër. Atë vit e kishim mbjellë me li. Në fshat ne kishim një njeri të rrjedhur, një plakuriq qimekuq me kurriz të dalë si poç. Nuni ia thoshin. Ky Nuni ecte anës së rrugës dhe murmuriste me vete. Mbante një qylaf bojë hiri dhe në gjoks qepte një rreckë të kuqe.

Atë ditë që kisha shkuar në Bozhore, Nunin e gjeta atje. Ishte ulur në mezhdë, e kishte marrë

qylafin në dorë dhe se ç'llomotiste me vete. disa fjalë që s'i merreshin vesh.

I shkova nga prapa dhe i thashë:

— «A s'po të djeg dielli, o Nun? — Ia thashë kot këto fjalë, se e dija që Nuni s'do të më përgjigjej. Burrat e fshatit e merrnin në pijetore, i jepnin të pinte dhe bënëin çmos që t'i nxirrnin një fjalë, po Nuni nuk përgjigjej kurrë. Ishte i heshtur si vuvë i shkreti dhe ato pyetje sikur e lodhnin dhe e stërmundonin trurin e tij. Sapo dilte nga pijetorja, niste prapë llomotitjet me veten dhe fëmijët i shkonin nga prapa me zhurmë e berihaj.

Nuni vuri qylafin në kokë dhe mblodhi shpejt e shpejt pranë gjurit një dorë rrapica që i kishte shkukur nëpër li. Kështu e mbante frymën gjallë. Diku merrte misra të njomë, diku kallëza gruri, diku bostan dhe asnjëri nuk i thoshte gjë. Merrte aq sa i duheshin. Plakat dhe gratë i çonin në kasolle ndonjë lugë bulmet, ndonjë copë kulaç dhe ia linin në sergjen.

— Paske marrë rrapica, ë?, — i thashë unë dhe bëra sikur do t'ia merrja. Por, o çudi! Nuni u ngrit dhe m'u hakërrye. I mbante të shtrënguara fort pas gjoksit rrapicat, më shikonte me ca sy të egërsuar dhe lëshonte një thirrje që të dridhte: — Aa, uu, aa... — Pastaj u zbyth, kaloi mezhdën, u kthye dhe iku me vrap.

Më ka mbetur në mendje kjo ngjarje me Nunin. Nuk më qeshej fare kur shihja trupin e tij të kërrusur si kalë qyqeje tek rendte përmes muzhdakrave. Bërrylat i lëkundte sa majtas-djathtas, se mbante të shtrënguara fort rrapicat. «I ka shkuar mendja të bëjë lakra...», — thosha me vete.

Raste të tilla të bënin të mendoheshe thellë.

Nuni kurrizpoçi, i gjori dhe i rrjedhuri Nun, donte të mbante shpirtin gjallë. Po cili nuk do që ta mbajë shpirtin gjallë? A nuk suleshim dhe ne kështu me thonj e me dhëmbë për të marrë atë që na duhej për të mbajtur shpirtin gjallë? Doemos këtë secili e bën pas asaj së vetës, pas takatit dhe mendjes që ka.

Tashti do të them dy fjalë për lirin kur lulëzon. Ne lirin e përdornim për të bërë veshmbathje. Duajt e tij i linim në ujë sa zbruheshin, pastaj i rrihnim me kopan e shalës derisa kërcejtë bëheshin fije-fije. Këto fije gratë i krihnin e i tirrnin, pastaj bënin mëngë e të linjta, një pëlhurë e fortë ajo e lirit, paçka se pak e trashë dhe e ashpër. Fëmijëve u bënim nga kjo pëlhurë ca si fustane të gjera me xhufka që u thoshim guga. U roptoheshin gishtërinjtë e krahët grave të shkreta me këtë të shkretë li. Po liri ishte veshja jonë. Lini, leshi. Punë me mundim të madh, me *adhap*, siç thoshin gjyshet tona. Shkrufto e tirr gjithë darkën, shkrufto e tirr gjersa mollëzat u bëheshin gjak. Qëllonte që i zinte gjumi me furkë në brez, se ishin të lodhura nga punët e ditës përjashta. Si mbaronte tjerrja, niste tezgjahu.

Bardhë e bardhë si rreze vere, tringëllin si reze dere, ç'është?

Tezgjahu!

Hidhe me testik, prite me testak, ç'është?

Tezgjahu.

Ishin gjë e gjëza këto, me të cilat gjyshet rreknin fëmijët ndanë vatrave. Gjë e gjëza të nxjerra nga jeta, si këngët e përrallat. Doja të

thosha që njeriu s'e ka të lehtë ta mbajë frymën gjallë. Por e kisha fjalën... Po, te liri kur lulëzon. Thashë më lart se nga pëlhura e lirit bënim për fëmijët guga. Këto guga punoheshin njësoj si këmi-shët e burrave, mëngoret, siç i quanin, po mëngoret ishin të thjeshta, kurse gugat gratë i zbukuronin me ca xhufka që ua qepnin përpara, me qëllim që fëmijët të gëzoheshin. Kur shikoja gjyshen që qepte gugat për ne fëmijët, më pat qëlluar disa herë t'i them:

— Po xhufka, gjyshe, do t'i vësh?

— Do t'i vë, bir, do t'i vë.

— Të kuqe?

— Të kuqe, birth, të kuqe. — Ajo shkonte gjilpërën dhe ne i rrinim qark. Pastaj vishnim gugat e reja dhe dilnim e tundeshim te dyert, si t'ua bënim për zili fëmijëve të tjerë. Dhe kështu ndodhte brez pas brezi. Fëmijët rriteshin, po lindnin fëmijë të tjerë, bëheshin përsëri guga të reja prej liri me ato xhufka të kuqe përpara. Kështu është jeta. Po ta vësh re mirë, kudo që të jetë kjo jetë, e vështirë dhe e varfër qoftë, ka edhe anën e vet të bukur, ka atë dëshirën e përhershme të njerëzve për ta zbukuruar, ja, si ato gugat tona me xhufka. Kur them për lulet e lirit... a e dini? Kam lexuar njëherë një tregim që bënte fjalë për lirin. Në një frazë thuhej se sipërfaqja e arës plot me lule të iunta e të kaltra ngjante si valëzim i një liqeni. Vërtet, ashtu ngjan një arë me li kur e rrahin tallazet e erës, si valëzim i një liqeni. Mua, për veten time, edhe pse e kam parë kaq herë këtë gjë, s'do më kishte shkuar mendja ta krahasoja kështu. Sa herë që shkoja në Bozhore, se ne vetëm në Bo-

zhore mbillnim li, pasi përveç lirit e thekrës ajo s'bënte bereqet tjetër, pra, sa herë që shkoja në Bozhore, shikoja kërcejtë dhe, kur piquej, shikoja edhe xhufkën e farës. Dhe kjo është krejt e kuptueshme. Mërzitesha kur kërcejtë vinin të hollë e të dobët, dhe në të kundërtën, gëzohesha kur shtati i tyre vinte i lartë dhe kërcelli trashej si kërcell elbi. Këtë gjë mund ta vije re që larg, që në lulen e lirit. Kur bima vjen e shëndetshme, lulja kaltëron si gurkali, në të kundërtën lulja vjen e zbetë dhe e rrallë. Ja kështu, në këtë kuptim desha të thosha diçka për lirin kur lulëzon.

Kishim varur shumë shpresa atë vit te liri i Bozhores. Nuk ishte puna te mëngoret që u duheshin burrave, te linjat që bënin gratë e te gugat e fëmijëve. Shtëpia jonë përbëhej prej tetë frymësh. Ishim pesë burra e tri gra. Ishte babai, tre vëllezërit e mi, gjyshja jonë, hallë Zica, nëna dhe motra. Donim të blinim një arë. Poshtë Pyllit të zi fillonin tokat e Azbi beut. Midis pyllit dhe Bozhores ishte ajo ara që donim të blinim ne. Azbi beu kishte thënë se do ta shiste dhe babait i qe ngritur mendja keq. Do të bënin gratë asaj vere dhe në vjeshtë mëngore e çarçafë liri për t'i shitur, ne burrat do të bënim ç'të na zinte dora për të nxjerrë para...

I rashë kryq e tërthor asaj dite lirit të Bozhores. Nuk ishin punët mirë. Toka qe tharë e dielli po ia vyshkte kërcejtë bimës. Kjo thatësi pat nisur që atëherë kur ranë shirat e ngrohta të pranverës, por po bëheshin gjashtë javë që atëherë dhe s'pat rënë më një bulë uji dhe dheu qe çarë e qe bërë gojë. «Aha, — më sokëlliu në zemër, — po na

ikën liri». Bënte vapë dhe nga ana e kënetës vinte një duhmë gjithë zabullimë.

Në darkë ne shkuam pothuaj që të gjithë në Bozhore: të pesë burrat, motra, Katerina, dhe dy vajzat e fqinjës, Lina dhe Marga. Shkuam që ta vadisnim Bozhoren me kusi, me kova dhe me gjyma. Bozhorja ishte në faqe të malit, tokë e pjerrët zhurigë dhe uji ishte larg. Në fshat nuk pat ndodhur ndonjëherë që të vaditeshin arat e lirit, po ne kishim hallin tonë dhe këtij halli nuk kishim si t'ia bënim ndryshe.

Lina dhe Marga ishin binjake, njëzet vjeçe. Sa herë që zinin punët e shumta, i merrnim edhe ato për ndihmë. Ishin vajzat e Marigo Likos, fqinjës sonë, që kishte mbetur pa burrë. I ati i vajzave, Aleks, kishte vdekur në të ri, 27 vjeç djalë, nga një sëmundje që e enjti dhe e fryu si kacek.

Në shtëpinë tonë që folur disa herë se Linën do ta merrnim nuse për Cacin, vëllanë tonë të madh. Caci po mbushte 23 vjeçët dhe ishte djalë i fortë e shtatlartë. Lina ishte e qeshur dhe e dashur, që më e bukur se Marga dhe ndoshta për këtë arsye ata të shtëpisë sonë i kishin vënë syrin asaj.

Ne shkuam në Bozhore pasi hyri dielli, se vëllëzërit nuk qenë mbledhur të gjithë dhe vajzat qenë të zëna me punë.

— Domethënë po na priset liri, — tha babai, si dëgjoi ato që i thashë unë.

— Po na priset, — i thashë. Tundi kokën sikur donte të thoshte se e dinte këtë, por pat pyetur që të hiqte merakun. Babai ynë ishte një burrë i ngrysur dhe i gjatë. Në të ri pat vuajtur nga një plevit dhe që atëherë mbante edhe në verë setër leshi.

Ai bëri për nga porta dhe u ul te guri që kishim para portës, në buzë të rrugës.

— Do shkojmë ta vadisim, — tha babai, — thuaj sat ëme që të bëjë gati enët.

Vëllezërit u kthyen një nga një. Caci erdhi në fund me një barrë dru në kurriz.

— U fole atyre të Marigosë? — më tha babai që nga jashtë portës.

— Nuk më the, — i thashë unë.

— E po ja po të them, — tha ai. Ishin vetëm tri gra ato te Marigoja, po na ndihnin dhe babai e kërkonte ndihmën e tyre sikur të ishim një shtëpi. Kur vinte puna për të lëruar arën që kishin gratë, ne shkonim të pesë burrat. Unë shkova dhe i thashë Marigosë të vinin Lina dhe Marga, se do vadisnim Bozhoren. Kështu ishin punët. Ishim të lodhur gjithë atë ditë dhe s'na mbanin më gjunjët që të vadisnim Bozhoren, po si t'ia bënim hallit tonë? Më vinte keq më shumë për vajzat, për Katerinën tonë dhe për vajzat e Marigo Likos. Mbase edhe babait i vinte keq për to, për ne të gjithë; vetëm se ai nuk e jepte veten. As unë s'e jepja veten. Kjo ishte një keqardhje disi e fshehur, po s'ishin gjëra që duheshin menduar, sepse me se do ta mbanim shpirtin gjallë? Unë e thashë që në fillim, se ne suleshim me thonj e me dhëmbë për ta mbajtur shpirtin gjallë. Ky mendim të vinte sidomos kur ndieje se punët të rraskapisnin aq shumë, sa të çonin mornica e të mpiheshin gjymtyrët.

Sa të bukura kanë qenë netët kur punonim të gjithë së bashku në arat tona! Bënim muhabete, qeshnim dhe sikur u zgjidhej gjuha të gjithëve.

Atë natë që vadisnim Bozhoren, më llafazani u bë Caci.

— Hë, or tu mbylltë, — i tha babai. — Dërr e dërr sikur ke ngrënë plëndës pule. — Ishte në qejf babai, se puna po na shkonte mirë dhe në kësi rastesh i pëlqente edhe atij të hidhte romuze.

Afër mëngjesit ne po vadisnim edhe ngastrën e fundit të arës sonë, mbjellë me li. Mugullonte drita e agimit tutje skërkave të malit, zhurma e kusive kishte diçka çjerrëse për veshët dhë më dukej si diçka që e shihja në ëndërr atë që bënim. E lashë kusinë dhe u shtriva në bar. Pat rënë vesa dhe ndieja si më lageshin duart dhe qafa. Muzhadakrat përhapnin një erëz të lehtë dhe gjumëndjellëse, atë gjumë të ëmbël që të merr në kapticën e barit të kositur, nën aromën e tij dehëse. Në qiell po rralloheshin yjet.

Te shtegu u dukën dy silueta që kishin lënë kusitë në tokë dhe po rrinin përballë njëra tjetrës. Ishte Caci me atë trupin e bëshëm, pak të kërrusur te shpatullat, dhe Lina me shaminë e rrëzuar në zverk e me fytyrë të ngritur lart nga fytyra e Cacit. Kur kishin mbetur prapa meje ata?

Të tjerët, me kusitë që gërvëlitnin, ishin larg, afër arës... Matanë siluetave dukej një pjesë e qiellit midis kodrave, yjet që rralloheshin se po binte drita e mëngjesit dhe ndihej era e athët e fushës së shpëlarë nga vesa. Caci bëri një lëvizje të dorës, por Lina u hoq pas dhe diçka murmuriti me zë të mbytur e të dridhshëm. Pas kësaj Caci sikur ngriu në këmbë me sytë përdhe, ndërsa Lina, dy hapa larg nga ai, e shikonte dhe tundej lehtë... Pastaj ajo iu afrua dhe i tha:

- Hajde ikim, Caci... çfarë do thonë ata?
- Ma jep ta kap pak dorën po deshe!
- Hë, na!

Caci ia kapi dorën, pastaj e pushtoi në krahë dhe e ngriti lart. Ajo tundi këmbët në ajër, i ra me grusht në kurriz, u përpoq t'i ikte nga duart duke i thënë me zë të shuar «Lërmë, lermë...», po Caci e kishte mbledhur në gjoks dhe kapërceu shtegun bashkë me të.

Kështu nuk e kisha parë kurrë të bënte Caci. Ai ishte një djalë i turpshëm dhe skuqej i tëri kur binte fjala për vajzat... Kishte thënë njëherë hallë Zica: «Hë, thëngjill i mbuluar, hë...». Po Caci ishte në kohë, 23 vjeç djalë, dhe thoshin se e donte Linën.

II

Dasma e Cacit u bë shumë më shpejt se e merrnim ne me mend. Atë verë, kur punët të zinin frymën, Lina ra e sëmurë. Në arë dilte vetëm Marga, kurse Marigoja qe hequr e qe zverdhur nga sëmundja e së bijës.

Nuk dihej se çfarë sëmundje ishte kjo e Linës. Ca thoshin se kishte shkelur hije, ca thoshin se qe veremosur, por ku ta dije? Asnjëri nuk thoshte gjë për këtë.

Një ndajnatë unë e pashë Linën në çardak. Për çudi ajo qe shëndoshur dhe vërtitej nëpër saksitë e borzilokut me një ibrik në dorë. Në mollëzat

e faqeve i qenë sajuar diçka si prenjka bojë kafe.

— Lina!, — i thirri e ëma nga brenda. — Ku më del ashtu, moj e nxirosur!

Kishte një si hakërrim dhe mallkim në zërin e Marigosë.

Disa gjëra unë atëherë nuk i merrja vesh. Isha vetëm 13 vjeç djalë.

Një mëngjes babai doli në oborr i veshur me rrobat e reja. Qe rruar taze dhe kruante zërin herë pas here.

— Dëgjo, — më tha, — shko e i thirr Marigosë!

Po bëheshin pesë javë që as vinte e as shkonte njeri te Marigoja. Si krejt papritur qenë prerë marrëdhëniet midis shtëpive tona. Ishte ndehur një si armiqësi e pakuptueshme midis nesh.

— Marigosë?!, — u çudita unë.

— E, Marigosë, — tha babai që kishte ndaluar rrëzë kumbullës dhe shikonte majat e degëve gjoja si njeri i ngeshëm. Nëna doli me një qypore ujë dhe lau duart te rrasa e gurit. Kishte veshur polkën e verdhë dhe i kishte lidhur gërshetat me kujdes.

Unë shkova gjatë rrëzës së murit dhe u hodha në oborrin e Marigosë. Dera e hajatit ishte e hapur, po ndala nën çardhak dhe nisa të kruaja qafën. Më vinte zor. Marigoja gjatë këtyre pesë javëve të ftohes nuk më kishte folur me gojë dhe, sa herë që ndesheshim në rrugë, më shikonte vëngër dhe ulte shifonin e zi mbi vetulla.

— Marga, o Marga!, — thirra më në fund. I thërrisja Margës, se ajo nuk kishte shfaqur ndonjë mëri gjatë kësaj kohe, ndaj meje e ndaj shtëpisë sonë. Bile njëherë na qëlloi ta bënim rrugën bashkë gjer në arat tona afër kënetës. Marga mbante shatin në

sup, ecte krahë meje dhe bënim muhabet: ajo kokulur, unë duke shikuar majtas e djathtas nëpër gjerdhe. Megjithatë muhabet bënim, sado që e ndieja se edhe te Marga diç kishte ndryshuar, gjersa s'më shikonte në sy e nuk qeshte ose bënte shaka si më parë.

Në hajat u duk Marigoja dhe erdhi e ndali te pragu i derës. Marigoja ishte një grua e imtë dhe vishej krejt në të zeza.

— S'është Marga, — tha dhe buzët e holla i shtrëngoi e i shtrëmbëroi si me inat.

— Të kërkon babai të vish te ne, — thashë unë. Atje në fund të hajatit, në gjysmerrësirë u duk që doli Lina, e cila pa nga ne me duart të kryqëzuara mbi bark, pastaj u zhduk përsëri. Marigoja u mbush thellë me frymë, buzët e holla i shtrëngoi më shumë e mua m'u duk se iu përdrodhën gati për të qarë. — Ka një muhabet me ty, nënë Marigo, — ia futa unë nga mendja. — Po të pret në oborr! — Ajo palosi cepat e shamisë nën gushë e tha me një zë si të këputur:

— Mirë, bir, mirë, — dhe iku nëpër hajat.

Babai ishte ende atje, me duart prapa e me sy nga majat e degëve të kumbullës. Nëna rrinte te dera e zbetë dhe me sy të zgjeruar si nga habia.

— E?, — më pyeti babai.

— I thashë, — u përgjigja. Ai kroi zërin dhe i shkoi pëllëmbën mjekrës së rruar. Kapelen e kishte vënë pak prapa dhe mbi ballë dukej kreshta e flokëve të tij të ashpër.

Marigoja erdhi kokulur, sikur druante se mos shkelte hijen e saj që i binte përpara në dheun e

oborrit. Babai ngërdheshi buzët dhe qeshi me zor. Qeshte vetëm me zë, sepse sytë i kishte të turbulluar nga një inat e shqetësim që e ndrydhte thellë.

— Urdhëro, urdhëro! Urdhëro!, — tha babai dhe i doli përpara. — Urdhëro!

Rrallë e përdorte këtë fjalë babai, ishte plot sqimë e si fjalë grash kjo për të. E përdorte për njerëz të largët ose për mysafirë të rrallë. Bile mua më dukej se atij i vinte zor kur e thoshte këtë, sepse zakonisht, në të tilla raste, ai nuk fliste fare. I dilte mysafirit përpara dhe i jepte dorën, duke murmuritur diçka të pakuptueshme nëpër buzë.

Marigoja, babai dhe nëna u ngjitën në odat lart. Shtëpia jonë e vjetër prej guri ishte dykatëshe. Gurë të ngjitur me baltë dhe të lidhur me breza druri. Shtëpi që e kishte kapërcyer shekullin dhe trarët i qenë nxirë, çatia i qe hirrosur, muri prapa kishte dhënë bark.

Unë po rrija te rrasa e gurit që ishte në hijen e hardhisë. Gjyshja jonë, hallë Zica, doli te pragu, më vështroi ngultas dhe tha:

— Erdhi krushka? — Pastaj më ktheu shpinën dhe ngjiti shkallët. Nuk e di përse m'i tha këto fjalë me një lloj gëzimi dhe shpotie. Diçka po kurdisej atë ditë, diçka që sikur po kthjellohej e po merrte forma të qarta në trurin tim. Pregatitej dasma e Caci me Linën.

Nuk e di se ç'thanë me njëri-tjetrin atje në odat lart, por babai qe nxehur papritmas dhe nisi të bërtiste. Nga sa mund të rikujtohet tani kjo histori, puna ka qenë kështu: Atë turp e atë gjëmë do ta përtypte si ta përtypte, — thoshte Marigoja. — Po fundja edhe këto punë të zotit qenë; Caci

ishte djalë i mirë dhe le ta merrte nusen ashtu siç e pat bërë vetë. Zemra asaj ia donte që atë gëzim të parë të shtëpisë, atë dasmë të vajzës së saj, mbetur jetime që gjashtë vjeç, ta bënte siç kishte hije, po tashti turpi i pat mbetur në derë dhe le ta bënin dasmën si të bëhej. Veç të vinin dorën në zemër për jetimen e gjorë dhe të mos e merrnin me një këndes plaçka. Ajo, Marigo Likoja, nuk ia kishte vaktin të bënte pajë, pra le ta ndihmonte dhe ai, babai ynë, që t'i çelej zemra si nënës dhe vajzës në këtë ditë dasme. Marigo Likoja i thoshte me tërë shpirt këto fjalë, se i dhimbsej e bija, po nuk e dinte se e shkelte babanë në kallo. Edhe ai, babai, nuk ia kishte takatin që të bënin ndonjë pajë. Le të martoheshin, të kishin shëndet e kuvet si dhëndri, nusja, pa të gjitha do të rregulloheshin. Do të punonin e do t'i vinin të gjitha gjërat që u duheshin, thoshte babai. Ajo, Marigoja, duhej ta dinte se ai donte të blinte një arë, prandaj si t'ua bënte qejfin si nuses, si dhëndrit, si krushkës e si nderit të familjes së vet? Një mëzat që kishim për të shitur, donim ta shisnim në fillim të pranverës që vinte, kur gjësë së gjallë të sapodalë nga dimri i rritet çmimi dhe jo tani kur s'ta zinte njeri për bishti. Po Marigoja në fillim i qe lutur, pastaj qe zemëruar, më në fund kishte qarë duke thënë se ishte një grua pa burrë, një nënë që e pat zënë turpi dhe të mos ia vinin këmbën kështu tani që e zunë keq. Babai atëherë nisi të bërtiste. Unë e kuptoja mirë se, kur babai zemërohej dhe bërtiste kështu, kjo do të thoshte se atij i vinte keq dhe qe dorëzuar. Do ta shisnim mëzatin, do të merrnim borxhe që të bënim dasmën

e Cacit. Dhe paratë e mëngoreve dhe të çarçafëve që do të bënim me lirin e Bozhores do të iknin të gjitha për këtë punë.

Gjithë atë ditë, pasi iku Marigoja, babai vlonte me vete. Unë thurja një gardh në kopsht, se donim ta mbillnim me spinaq të hershëm, ndërsa ai rrinte te rrasa e gurit dhe mendohej. «Do të plasë ndonjë sherr», — mendoja unë. Ia njihja zemrën babait, e dija se ajo i qe helmuar keq tani që u zu kaq ngushtë. Ky sherr do të ishte si shfrim i një dhembjeje, si një britmë dëshpërimi. «Ku e gjete, more Caci, të na shtrëngosh kështu!», — sikur dëgjoja britmën gjithë dhembje të babait. Por ai ishte njeri i fortë dhe s'donte kurrsesi ta tregonte veten të rënë. Jo, s'do t'ia thoshte këto fjalë Cacit, për këtë isha i bindur, ashtu siç isha i bindur që një sherr do ta bënte ai. Po si dhe qysh, këtë nuk e dija.

Darkave të verës ne rrinim të gjithë nën hijen e hardhisë. Gratë ndiznin bajga të thata që të përzinin mushkonjat, në mur pranë derës vinim një kandil.

Caci, si erdhi nga puna, mbështeti kurrizin te muri dhe, si gjithë ato kohë të fundit, rrinte i heshtur e si në gjemba. Shpatullat i kishte të gjera, zverkun të fortë e të bëshëm, flokët të bardhë. Pranë tij rrinte Grigori, vëllai ynë i tretë. Grigori nuk fliste kurrë. Ishte njeri më vete, i hollth, me fytyrë të hequr, me ca sy gjithmonë të menduar. Ishte nëntëmbëdhjetë vjeç djalë. Vëllai i dytë ishte Pali, i mençur dhe i sertë si babai. Katerina ishte fëmija i katërt, me flokë të verdhë, një vajzë e fortë dhe e shkathët. Darkave

i bënte vetë të gjitha punët e shtëpisë, pastaj ulej dhe thurte triko.

Ne, si qemë mbledhur të gjithë, kishim një hop që rrinim në heshtje. Babai herë mbështetej në një-rën anë, herë në tjetrën. Pastaj tha:

— Dëgjove, Caci? Nesër merre Kuqalin dhe nxirre në pazar! — Ishte fjala për mëzatin. Caci nuk foli. Iu skuqën faqet dhe i buluan djersë në ballë. — Na zuri, — tha babai. S'kemi si t'ia bëjmë tani.

— Mëzatin nuk e shesim, — tha Caci, duke u skuqur më shumë e duke parë mënjanë.

— Oj, — ia bëri babai. — Po ç'do të bëjmë, thua ti?

— Mëzatin do ta shesim në prill, — tha Caci, — kur të hipë pazari.

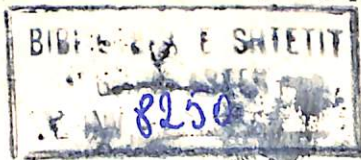
— Po na duhen para tani, — tha babai. Gusha sikur iu fry dhe në tëmtha i rrihte një damar. — Duhet t'i kishe menduar më përpara këto punë, — tha prapë ai. — I vogël s'je. Ç'të të them unë?

Pali kroi kokën. Vetullat i kishte të rrudhura dhe nuk shikonte njeri në sy.

— Ç'e zë në gojë atë punë, baba, — tha ai. — Fundi për këto halle na duhet gjëja që kemi. Mëzatin do ta shes unë. Më ka thënë njëri nga Lposata, po ia çoj nesër.

Ra një heshtje e thellë. Asnjëri nga ne nuk fliste. Në ballin e Cacit vezullonin pikla djerse dhe koka i qe vajisur në gjoks. Vëllai ynë, Grigori, kapsalliste sytë dhe qe zverdhur si meit.

— Mirë, more Pal, çoja, — tha babai dhe u mundua të qeshte. Qe nderur diçka e rëndë midis

Handwritten signature or mark.

nesh, ato fjalë e patën rënduar shumë Cacin dhe na patën prekur në të gjithëve. Caci ynë i mirë që gjithë jetën që robtuar në punë, i urti, kokuluri dhe i dashuri me të gjithë. Ishte martesë e tij kjo dhe babai pat thënë sa herë se mezi priste që ta martonim. Mos vallë mendonte gjëra të tilla pas asaj zënke, që që ndryshuar përnjëherësh në fytyrë dhe dukej sikur në sytë e tij kishte rënë një hije mallëngjimi? Pali i futi gishtat në flokët e vet dhe kroi kokën përsëri — Hajde të hamë një kafshatë bukë, — tha ai. Nëna shtroi sofrën dhe hëngrëm darkë të heshtur si asnjëherë. Caci s'e bëri veten që të mbante zemërimin, nuk tha se s'donte të hante, po afroi gjurin pas sofrës dhe kapi lugën.

Ne e shitëm mëzatin. E çoi Pali në Lposatë, duke e tërhequr me një litar zhuke. I ra përmes gjineshtrave, nga rruga mbi shtëpinë tonë, që dredhonte në një bokërimë dhe futej në pyll lart në Malin e Hithrës. Mëzatin e shitëm, po sa para bën. Dasma donte harxhe të mëdha. Jo se do të bënim ndonjë plaçkë të madhe, jo se do të ftonim miqtë e dynjasë, po nuk kishim gjë prej gjëje për atë dasmë. Një krah pune kishte qenë babai gjersa na rriti, me dy ara fare të vogla zhurigë, me tre bishta dhensh dhe një ka. Në parmendë mbrehte kaun dhe një pelë të vjetër, Kerren barkmadhe që po ia vishte njërin sy perdja e bardhë. Kur u rritëm ne, u trashën zorrët e donim të hanim më shumë. Trokë se trokë kishim mbetur. Ne s'kishim mundur të bënim dot dy plaçka të reja për Cacin gjer atëherë dhe ja, na duhej të bënim shpejt e shpejt ca plaçka për të e për nusen,

për Linën e Marigosë, që ishte edhe ajo e këputur si ne. Ç'eshtë e drejta, na vinte keq të gjithëve për Linën e Marigosë, për nusen e Cacit, që do të vinte te ne, na vinte keq se edhe ajo e shkreta qe robtuar në punë sa në shtëpinë e vet, sa në punët tona kur vinte e na ndihte.

Pra sa para bën që shitëm mëzatin? Që t'i bënim sa na duheshin, morëm edhe një borxh te Muniri i Zarudinit. Ky Muniri i Zarudinit kishte një dyqan te Pusi me Çikrik dhe shiste basmara, kri-pë dhe çerte të ndryshme. Te Pusi me Çikrik ishte një shesh i gjerë dhe atje ishin ca ndërtesa të ulëta varg e varg që bënë një si qendër të vogël.

Muniri i Zarudinit ishte një burrë shulak, me një plëndës të madh dhe me faqe e zverk gjithë tul. Hundën ia kishte ngrënë frëngjuza dhe fejet e saj i mbante të lidhura me një copë meshini të zi.

— I morëm, — thoshte babai duke numëruar paratë në kupë të gjurit. — Po si do t'i lajmë? — Fajdeja hipte tridhjetë për qind nëse paratë do t'i kthenim në pranverë; po të mos kishim në pranverë e t'ia kthenim në vjeshtë, fajdeja hipte pesëdhjetë për qind. Bëmë disa plaçka për Cacin e për Linën, bëmë edhe ca harxhe për dasmën. Një fjalë e vjetër e fukarait thotë: «Borxhi një mi, ha mish e kabuni». Me fjalë të tjera, në prag të kësaj dasme njerëzit e shtëpisë sonë sikur s'donin të mendonin aq shumë për hallet e për dertet, por rrihnin t'i gëzoheshin dasmës së Cacit, që ishte gëzimi i parë ndër ne. Se ç'kuptim ka jeta pa gëzime? Përse ropatej e robohej njeriu i gjorë atëherë? Jo jo, le ta largonim hijen e dertëve dhe të

hallevë këto ditë që në shtëpinë tonë do të mbli-
dheshin gra e burra dhe do të nisinin qyfyret, oj-
nat, këngët.

Këngët u vunë dhe për gjashtë net me radhë
në shtëpinë tonë u ndezën shumë kandila. Këndonin
burrat me ata zëra të shtruar dhe gratë me zëra të
hollë. Djemuria bënin qyfyre, vajzat e reja mbli-
dheshin në një kënd e çuqurisnin kokë më kokë.
Në natën e gjashtë erdhi Sulo Evgjiti me gazet.
I pruri daja ynë, Trifon Ngurrëza, se ashtu i ta-
konte; i takonte që edhe ai të bënte një harxh
për dasmën e Cacit. Ky Sulo evgjiti ishte një burrë
i gjatë e i pashëm dhe këndonte ca këngë që ta
mbushnin shpirtin plot. Vetë këndonte dhe vetë
i binte gërnetës.

Nga dasma mbaj mend dy gjëra: sherrin e da-
jës sonë, Trifon Ngurrëzës, dhe këngët e Grigorit.
Të dielën, si kishim marrë nusen, në odën e bu-
rrave u shtrua darka. Dajës i kishte mbetur qejfi
që nusja s'i kishte prurë dhuratë. Këtë e nxori
në raki e sipër, deshi të ikte nga dasma dhe u
bë një zhurmë e madhe. E mbajtën për krahu me
të lutur e me të bërtitur dhe daja u ul përsëri
në qoshe, po ç'e do, u ndeh hija e sherrit dhe nje-
rëzit rrinin të heshtur. Sulo evgjiti e kishte mby-
llur gërnetën, se kështu i tha daja:

— Lëre atë zurna tashti, — i tha, — lëre e mos
na çaj veshët!. — Babai që zverdhur nga inati, po
mundohej ta mbante veten. Për dy para spec ta
prishte dasmën ky Trifon Ngurrëza? Për dy para
spec ta linte ai dasmën pa këngë? Sepse njerëzisë
sikur s'po i këndohej më pas atij sherri, pinin raki
në heshtje dhe çiknin gotat me njëri-tjetrin. Atë-

herë babai kroi zërin: bëhej gati t'ia merrte një kënge dhe damarët në tëmtha i qenë fryrë dhe i dridhej buza. Nuk e kishte për zanat këtë punë ai, s'e pata dëgjuar ndonjëherë të këndonte nëpër dasma. Po në dasmën e tij, kështu si erdhën punët, atij i duhej të këndonte. E kroi edhe një herë zërin, uli sytë përdhe, zgjati qafën dhe ia mori:

Eee...

O ku po bien ato daulle,

daullet bien tek Mete Sula në Gojan...

Kënga shkoi si shkoi, më tepër shkoi keq sesa mirë dhe kjo i ndezi një farë zemërimi babait. Ai iu kthye Grigorit, që rrinte në këmbë te dera, dhe i tha:

— Merr ti një këngë. Hajde ulu këtu!

Grigori u skuq e u bë prush. Ky Grigori ynë i heshtur e i turpshëm thoshin se këndonte shumë bukur. Bile atë e kishte dëgjuar njëherë vetë babai kur kishte shkuar në arën tonë buzë kënetës. Grigori kishte hipur në një qarr e merrte larushk dhe këndonte. Na patën thënë dhe nja dy-tre të tjerë se Grigori këndonte, po ne të shtëpisë s'e ki shim dëgjuar ndonjëherë.

— Hajde, — i tundi dorën babai me atë zemërimin e vet dhe Grigori bëri përmes burrave e shkoi u ul pranë tij. I qe mbushur balli plot bulëza djerse dhe kapsalliste sytë e shtrëngonte buzët për të mbajtur emocionin.

— Na, — i tha babai dhe i zgjati gotën e tij.
— Uroi këta miqtë dhe pije!

Grigori piu një kupë raki dhe fshiu buzët me kurriz të dorës.

— Hë, — i tha babai, duke e parë me vërejtje. «A do më nderojë ky biçim, apo do të bëhet gazi i dasmës?», — sikur pyesnin sytë e tij. Se, të këndoje në majë të qarrit duke ngrënë larushk, ishte kollaj, ndërsa të këndoje këtu në mes të burrave ishte tjetër gjë. Grigori kapi një lëmizhde në rrogoz, vajisi kokën poshtë dhe ia mori:

*Nënë gardh më shkoje, më dridhje mustaqen,
mjera un' e mjera si ta jap pak faqen.
E shkreta sevda, ku paske ujdísur,
në një djal' të ri mustaqepadirsur...*

Në fillim zëri i dilte si i ngjirur nga emocioni, po pastaj erdhi duke u mbushur e duke u ngritur derisa i bëri të gjithë ta dëgjonin me një farë habie. Grigori ishte një bilbil i vërtetë. Unë s'e përmbaja dot një buzagaz të vetvetishëm që më rrënjonte nga brenda. Kabaja u bë e plotë dhe ai që zuri t'ia mbante, Sofoja i Lenës, e ngrinte kokën lart dhe e tundte. Sulo evgjiti e zbërtheu gërnetën dhe kështu dasma erdhi dhe u ngroh, u gjallërua përsëri.

Grigorin e dehën atë natë me raki dhe ishte për t'u habitur se ku i gjente gjithë ato këngë që këndonte. Këndoi e këndoi derisa u ngjir. Pastaj futën Cacín te nusja. Qe thyer nata, në qiellin e ulët plot yje vezulluese frynin duhma ere dhe fusha shushurinte e nemitur dhe e përgjumur.

Nga oda e miqve doli Grigori dhe mbështeti kokën te çatmaja e çardakut. I vinte për të vjellë, në buzë i ishte ndehur një buzëqeshje e përher-shme dhe sytë i shprehnin një gëzim të patreguar. Burrat qenë dehur, zërat e tyre po rralloheshin

dhe nisën të shtriheshin nëpër postiqe e nëpër rrogoza në të dy qoshet e odës, duke mbyllur sytë e duke gërhitur në gjumë. Në këtë mesnatë kur po fashitej dasma, kur nuk e di përse më vinte si për të qarë, s'më hiqeshin nga mendja fjalët e një kënge të Grigorit, e cila thoshte:

*Mora rrugën për Janinë,
natën-o, vetëm-o,
natën me arap Haxhinë,
natën-o, vetëm-o.
Me thika ma grinë mëlçinë
natën-o, vetëm-o.*

III

Si të mbante moti, ne lirin e shkullnim o në fund të qershorit, o në fillim të korrikut. Po pas kësaj fillonin telashet e tij. Që të vinte puna gjer te tezgjahu, liri duhej regjur pesëmbëdhjetë ditë në ujë që t'i bymehej kërcelli e t'i zbutej lëkura, pastaj niste rrahja në shalës, pastaj pastrimi e krehja.

Në fshat ujërat i kishim të pakta. Një përrua që kishim, Përroin e Asafit, ai në verë shterte pothuaj krejt në atë shtratin e tij të gjerë me gurë të bardhë. Prandaj lirin e ngjitnim në mal. Atje në mal, ku ishin dhe burimet e Përroit të Asafit, ishte një vend i sheshtë mes një lugine, në mes të kësaj lugine shkonte shtrati i përroit dhe atje kishte pellgje të mëdha me ujë. Familjet që bënin li,

në korrik dhe në gusht ngjiteshin atje dhe e vinin lirin nëpër pellgje, duke i vënë përsipër gurë që të mos e merrte rrjedha.

Dasma e Cacit na gjeti pikërisht në valën e kësaj pune. Si morëm Linën në shtëpi, ditën e tretë u nisëm të çonim lirin te Pusi i Nuses (se harrova t'ju them, këtij vendi me pellgje në luginë i thoshin Pusi i Nuses). Në pelën tonë dhe në dy kafshë të tjera që i morëm hua ngarkuam duajt dhe i ngjitëm në mal.

Ishim prapa me këtë punë. Të tjerët e kishin çuar me kohë lirin te Pusi i Nuses, po ne kishim mbetur prapa, se qemë me telashet e dasmës. Kjo gjë babanë e kishte mërzhitur. Po vinte gushti, po asaj fjalës së vjetër i thoshin gusht e gunë dhe ku i dihej gushtit? Mund të qëllonte që të zinin shira dhe në kohë me shi asgjë s'mund të bësh me lirin, pasi ai do diell të fortë dhe vapë që të thahet pas regjjes; do vapë dhe diell, sepse nuk rrihet dot në shalës që të bëhet fije-fije.

Për dy ditë e ngjitëm lirin në mal. Këtë punë e bëmë ne burrat, se puna e grave fillonte më vonë. I shtrimë duajt e tij në ujë, i hapëm dorëza-dorëza të vogla dhe u vumë gurë përsipër.

Përroi i Asafit ishte plot teka. Sikur edhe një vesë e hollë shiu të binte, rrjedha e tij bëhej e rrëmbyeshme dhe ta çonte lirin në det. Kështu që gjatë pesëmbëdhjetë ditëve të regjjes ne detyroheshim t'i rrinim në kokë dhe ta ruanim.

Për të ruajtur lirin, mbeta unë dhe Grigori. Kishim marrë një qilim të vjetër dhe dy velenxa nga shtëpia dhe i shtruam në kasollen e shalësit. Kasolle të tilla, bërë me purteka dhe mbuluar me

gjethe fieri, kishte plot te Pusi i Nuses. Aty ne binim shalësit, që ishin ca si çargje të mëdha prej druri, me anën e të cilëve rrihnim lirin. E fusnim lirin dorëza-dorëza në nofullat e drunjta të shalësit, e rrihnim sipër me një si thikë të madhe po prej druri dhe e tërhiqnim dorëzën e lirit, e rrotullonim kur ajo bëhej si push me fije të holla. Këtë push gratë e merrnin dhe e krihnin në krehër me dhëmbë të gjatë. Dilnin mënjanë fijet për tjerrje dhe gëzhytat në anën tjetër, me të cilat mbushnim dy-sheqet.

Kanë qenë gjithmonë të bukura për mua këto ditë dhe net kur rrinim në mal në kohën e regjjes së lirit. Nuk isha ende as aq i madh sa mund të më linin vetëm për ruajtjen e lirit dhe as aq i vogël sa të mos më çonin fare atje. Kasollen e kishim ndërtuar në një luadh të vogël, mbi të ngrihej pylli. Ditën ne djemtë luanim cingli ose dokri, kurse vajzat rrinin nëpër gurë duke thurur triko dhe na shikonin. Darkave ndiznim zjarr dhe mbli-dheshim të gjithë e bënim muhabet.

Ishim ndër të paktët e vonuar në këtë punë, gjithë-gjithë tri-katër familje, se të tjerët e kishin regjur dhe rrahur lirin që në korrik. Na qe fane-psur një re e bardhë që na trembte. Ajo ngrihej pasditeve nga majat e pishave atje buzë detit, ngrihej si një qilim i madh i bardhë me thekë të varura poshtë dhe, sa të ngrysej, e kapte gjithë qiellin që na zinte syri, domethënë që nga majat e Malit të Hithrës dhe gjer tej në perëndim. Ngjitur me pellgun tonë ishte pellgu i një fqinje, Venuze Saliut, që ishte ngjitur në mal bashkë me të bijën, Naziren. Më sipër ishin Lekollarët, ishin gjashtë

burra ata, po në mal kishin lënë vetëm Aleksin. Ky Aleks i ishte djalë i kënduar, tek ai shkruanin dhe lexonin letrat e ushtarëve. Mbi Lekollarët ishte pellgu i Tafil Beqirit, që kishte ardhur vetë në mal. Tafili ishte një burrë i ngrysur dhe i heshtur, i patrazuar me njeri, punëtor e duarartë si ai.

Ditën që na u faneps reja, ne hymë nëpër pellgje e nisëm të forcojmë sfracet e gurëve. Vinim gurë të mëdhenj dhe linim vrima që, po të binte shi e të vinte përroi, të rridhte uji nëpër këto vrima, po lirin të mos na e merrte me vete.

Një ditë në të ngrysur në rrugë u dukën pesë burra të huaj. Ata se nga vinin dhe rrugën e kishin për te kasollet tona. Ai që ecte në krye, qe një burrë i gjatë, me këmishën të bardhë dëborë, me sy të qeshur e laramanë.

— A je, more Aleks Leko, — i thirri që atje tej Aleksit burri i gjatë.

Zuri të qeshte dhe Aleks i doli përpara. Ata shkuan të gjithë te kasollja e tij, u ulën në gurët përjashta dhe ndezën nga një cigare. Flisnin me zë të lartë dhe nuk druheshin për ato që thoshin. Thoshin se gjithçka do ta nisnin në Fier. Katili, e kishin fjalën për mbretin Zog, ia kishte çuar thikën në kockë fukarasë dhe po ia shiste vendin Italisë fashiste. Ata do të mblidheshin e do t'ia nisnin në Fier, pastaj do të merrnin përpjetë drejt Tiranës.

Tafil Beqiri rrinte në këmbë te kasollja e vet dhe dëgjonte.

— O xha Tafil!, — thirri Aleks. — Hidhi ndonjë sy lirit tim. Dëgjove dhe ti, Grigor? Thuaj atyre të mive të ngjisin Vangjelin lart. Mirë mbetshi!

Ai hodhi xhaketën krahëve. Burrat qenë ngri-tur dhe morën udhë.

Ne kishim mbetur si të shtangur. Nazirja qe ulur te sfrati i gurëve buzë ujit dhe shikonte andej nga largoheshin ata. Në sytë e saj, me një refleks të blertë e të pikëzuar me ar, lexohej një si dritë habie dhe shqetësimi. Ajo ishte një vajzë 18 vjeçe, e hollë dhe e dobët, po me një bukuri që të merrte mendtë. Nuk e di në qe zverdhur vërtet apo e kishte nga refleksi i ditës në perëndim atë ngjyrë në fytyrën e hollë. Xha Tafili thithte cigaren dhe nuk pat lëvizur fare nga vendi. Venuzja dukej e zemëruar, kishte shtrënguar buzët fort, po, kur i tha së bijës «Mblidh ca bëzhdila», në zërin e saj tingëlloi diçka e butë dhe e dhembshur. Ç'po ndodhte kështu? Do të nisin luftën me mbretin?! Kjo më dukej gjëja më e çuditshme që mund të ndodhte. Bile më dukej se isha në ëndërr.

— Për ne, mor të uruar, për ne, — u dëgjua zëri i trashë i xha Tafilit. — Për vatanin tonë që po ia shesin Italisë. Të ketë fukaraja tokë, të ketë drejtësi.

Ai po i fliste Grigorit, që kishte shkuar tek ai dhe e pat pyetur për këtë që po ndodhte.

— Bir, bi-ir!, — rënkoi si me vajtim Venuzja.

Ç'parandiente zemra e saj? Kë vajtonte kështu pa nisur akoma?

Pa mbaruar regjja e lirit, ne e morëm vesh se ç'ndodhi atje në Fier. Kryengritësit, si zaptuan Fierin, qenë nisur për në Tiranë. Po në Lushnjë kishin hasur rezistencën e xhandarmërisë së vendit dhe të forcave qeveritare që erdhën në ndihmë dhe kështu qenë thyer. Zogu mbushi burgjet

plot me ta. Për Aleksin thoshin se e kishin çuar në burgun e Gjirokastrës.

«Ah, sa pata shpresuar në ato ditë! Të ketë drejtësi!», — kishte thënë xha Tafili.

Një vit më parë nga koha e këtyre ngjarjeve që po tregoj, vera bëri e thatë. Misri erdhi degë-shkurtër dhe bëri kalli të vogël. Ne e korrëm veroren në fund të gushtit. Korrëm dhe veroren e Marigo Likos që ishte ngjitur me tonën. Të gjitha arave që ishin në breg të kënetës u thoshin verore dhe ishin prona të Azbi beut. Ne i merrnim ato me të tretë.

E korrëm misrin, po s'mund ta ngrinim nga ara. Duhej të vinte beu që të caktonte pjesën që i takonte. Kështu qipitë dergjeshin në diell dhe ne shkonim t'i ruanim se mos hynte gjëja e gjallë dhe na i prishte.

Nga mesi i shtatorit ra një shi i madh. Përroi i Asafit derdhi nëpër ara. Mënd na e çoi bereqetin në kënetë dhe u lëshuam me të mëdhenj e me të vegjël ta shpëtonim. Mbartnim degët në kurriz, i nxirrnim nëpër mezhda dhe i këputnim kallinj-të. Shkoqëm edhe ndonjë karroqe për të bluar se, helbete, bereqeti ynë qe, po beu këtë mana kërkonte. I ra bereqetit përgjysmë dhe e çoi në grazhdaret e veta. Thoshte se, meqë e këputëm misrin nga degët, e patëm marrë hisen tonë kosha-kosha dhe e patëm çuar ndër shtëpira. Ajo që pat mbetur në arë, s'ishte më për ta ndarë gjashtë pjesë bujku, një pjesë e dhjeta dhe tri pjesë beu, po katër bujku, një, e dhjeta dhe pesë beu. Bile këtë e bënte për sadaka, se, si qe bërë ajo punë, thoshte ai, e mira do të qe ta merrte të gjithë

misrin për vete. Bujqit i betoheshin se s'kishin marrë veç ca kallinj, se, në i dukej pak beut bereqeti i arës, kjo vinte se misri s'qe bërë atë vit, po me beun nuk bëhej dava.

Kështu që erdhi janari dhe në grazhdare nuk na mbeti më një kalli misri. Atëherë babai i tha nënës se do të shisnim çarçafët dhe mëngoret për të blerë bereqet. Gratë i kishin vënë palë-palë nëpër sepete, pritnin të vinte dita e shën-Gjergjit kur bëhej panairi i Poros që t'i shisnin, po ja që duheshin shitur që tani për bukën e gojës.

— Do t'i çoj te Mano Liska, — tha babai. — Kam biseduar të m'i blejë jo më lirë se në panair.

Ky Mano Liska ishte një i ardhur në fshatin tonë dhe bënte punën e xherahut. Kishte vetëm të shoqen, një grua që vishej allafirënga dhe që mbledhte tërë kohën barishte të ndryshme. Thoshin se Mano Liska kishte qenë nga derë e parë, po që i dhënë pas kumarit, i kishte bërë paratë rrush e kumbulla dhe i ati e kishte përzënë nga shtëpia. Thoshin gjithashtu se e kishte mik për kokë Azbi beun, kishin luajtur kumar bashkë dhe pikërisht për këtë arsye, kur Mano Liska u ndodh bashkë me të shoqen në mes të katër rrugëve, beu e mori në fshatin tonë dhe i dha një palë konakë. Mano Liska ishte një burrë i gjatë dhe i verdhë, vishte rroba të mira dhe nuk para përzihej me njerëzit. Këto kohët e fundit sikur po e linte punën e xherahut, me të cilën merrej më tepër e shoqja, dhe vetë kishte zënë tregtinë. E shoqja ishte e re, vishte fustanë me lule, kishte ca flokë të dendur që i lidhte prapa, por, kur pat ardhur në fshat, i lidhte me një shami të hollë, si kryqet e nuseve tona.

Do të tregoj diçka për këtë gruan e Mano Liskës. Njëherë, kur kthehesha nga kënetat, e gjeta duke mbledhur barna. Ka qenë qershor. Në këtë kohë buzë mezhdave të arave lulëzojnë gjembaçët, ca gjembaçë me gjemba të mprehtë si gjilpërë e që lëshojnë një lule të imtë si push në bojën e këna-së. Këtë lule e mblidhte e shoqja e Manos, sepse thoshin që nga ajo bënin një ilaç për të shëruar perden e syrit.

Pra po kthehesha nga kënetat, kur shoh që vinte nga ana e arave të mbjella me grurë kjo grua-ja e Manos dhe shikonte herë pas here prapa. Thashë se mos që trembur kushedi përse, po nuk dukej e trembur. Më pa dhe thirri:

— Çuni, çuni! Shamia i që zgjidhur dhe në supe i ishin derdhur flokët e errët. Dihaste sikur të që lodhur nga vrapit dhe gjiri i plotë i ulej e i ngrihej me nxitim. — A do shkosh në shtëpi, çuni?, — më tha. — Hajde shkojmë bashkë! — Buzëqeshte dhe diçka djallëzore fshihej në sytë e saj. — A do vish?, — e ngriti zërin më shumë, duke përgjuar me veshët prapa.

— Do vij, — thashë unë.

Kapërcyem ca mezhda dhe, pa dalë ende në rrugë, u dha para nesh Bani i Sotirit, që doli nga një gardh. Ky Bani i Sotirit ishte një djalë nëntëmbëdhjetë vjeç dhe punonte në dajlan të peshkut. Kishte veshur një këmishë të bardhë dhe i pat përveshur mëngët gjer mbi bërryla. Gruaja e Manos kafshonte buzën që të mbante gazin, kurse ai që si i hardallosur. M'i nguli me inat ata sytë me xhixha dhe më tha:

— Ti, Simon, shko ku ke punë! Ik!

— Jo, mos ik, — tha e shoqja e Manos.

— More vesh, Simon?

Ai ma bëri me kokë që t'ia mbathja dhe kërciti dhëmbët, po e shoqja e Manos më hodhi krahun dhe ma harkoi rreth qafës.

— Pse të ikë? Jo, do ikim bashkë, — tha ajo.

Banit të Sotirit iu bënë vetullat shuk nga zemërimi.

— Ta mbash mend këtë, — i tha. — Do të dalësh prapë këtej dhe ta rregulloj unë.

— Ik, more, se e ke buzën me qumësht, — ia ktheu ajo dhe kukurisi mbytur, duke kafshuar buzën. Fytyra i qe bërë zjarr dhe trupi i lëshonte një afsh të nxehtë.

Ja kështu ka qenë puna e kësaj gruas së Manos... Por e kisha fjalën që në janar ne mbetëm pa bukë dhe babai çoi e shiti mëngoret dhe pëlhurën e lirit te Mano Liska. U kthye që andej i heshur dhe i mërzitur. Fytyra i qe nxirë nga të ftohët dhe shallvaret i qenë bërë me baltë. U ul afër zjarrit dhe kërkoi një kafe.

— Hë,? — e pyeti nëna. — Si doli pazari?

— Mos më çaj kokën me pazarin, — shfreu ai me tërbim, — more vesh? S'të thirri njeri të më pyesësh për pazarin.

Ishte e qartë. I kishte shitur të gjitha për hiçgjë. Mundin dhe djersën tonë, thonjtë e grave të shkreta që kishin rënë copë me atë të shkretë li, krahet tanë që qenë dërrmuar e munduar aq shumë. Po ç'të bënim? Ishim tetë frymë dhe donim të mbanim shpirtin gjallë. Mua m'u mblodh një mërzi në kraharor dhe fytyra e verdhë e atij Mano

Liskës bashkë me atë të së shoqes kurvë më ngjallnin neveri. Dhe ishte pikërisht kjo arsyeja që më dilte ajo pasthirmë nga brendia e shpirtit: Ah, sikur të vihej ajo drejtësi që kishin thënë ata burra që shkuan drejt Fierit!

Gjithë ato ditë e net në Mal të Hithrës ne e kishim mendjen atje, çdo të ndodhte atje! Po nuk ndodhi gjë dhe kjo e bëri edhe më të rëndë mërzinë tonë. Aleksin e kishin çuar në hapsanet e Gjirokastrës. Thoshin se këto hapsane ishin nën dhe, të errëta e me ujë që pikonin pikë-pikë. Mua më përfytyrohej Aleksin që rrinte pas murit dhe dëgjonte ujin që qante në të plasurat e gurëve.

Një ndajnatë më tha Grigori që të futesha në pyll dhe të prisja një llastar të gjatë ahu, se na duhej për të bërë vigun e lirit. Mora sëpatën dhe, kur kapërceja një lirishtë me fier, pashë Naziren që qe ulur në një trung dhe pinte cigare. S'u zura besë syve. Nazirja pinte cigare vërtet dhe as që tutej fare se e shikoja unë. E thithte tymin në gojë, e nxirrte dhe e pështynte. Para këmbëve kishte plot bishta cigareje, në prehër mbante një paqetë dhe një shkrepëse. Supet i kishte të holla — të holla, flokët të butë e të errët, sytë të mëdhenj me një ngjyrë që i ndërrohej sipas dritës. «Naziren po e zë veremi», — mendova kur e pashë ashtu të ligështuar e me fytyrë si të prishur nga shija e duhanit. Ajo ishte katër-pesë vjeçe më e madhe, po, ngaqë ishte e imët, unë e quaja vërsnike.

...Aleksi vishte një triko bojë kafe dhe, kur dilte në livadhe, Nazires i mbetnin sytë nga ai. Aleksin kishte trup të bukur, zë të ngrohtë dhe

ca sy si të mëshqerrës. Kur qeshte, i ngrihej një vetull lart dhe i dridhej buza.

Mengjeseve Nazirja dilte te dera e kasolles dhe krihte flokët. Mëngjeseve sytë asaj i dukeshin të kaltër. Ajo kapte bishtat e flokëve, i krihte me kujdes dhe herë shikonte flokun e vet duke vëngëruar sytë, herë shikonte nga kasollja e Aleksit...

Unë i lidhja të gjitha në mendjen time këto gjëra, ndërsa shikoja Naziren të ulur te trungu duke pirë cigare.

— Mos i thuaj njeriu, Simon, — më foli ajo.
— Do dhe ti një?

— Nuk e pi, — i thashë unë.

— As unë nuk e pi.

Ajo thithi bishtin e cigares dhe nxori një curril pështyme.

— Më vjen për të vjellë, — tha duke shtrembëruar fytyrën. — Më bie si alivan.

Kam ndier një keqardhje të çuditshme atë ndajnatë për Naziren. Kam qenë shumë i ngathët dhe nuk dija si t'i ngushëlloja njerëzit në raste të tilla. Por edhe nuk arrija ta përcaktoja mirë fatkeqësinë që e kishte gjetur. Vinin e bëheshin lëmshca imazhe të përziara në mendjen time. Mengjeset kur Nazirja shikonte Aleksin... Aleks i atje në burgun e Gjirokastrës... burgu i Gjirokastrës ku pikonte uji nga gurët e mureve...

— Unë do të shkoj të pres një llastar ahu, — i thashë.

Sytë e saj patën përhumur diku. Nuk e di në dëgjoi se ç'i thashë, po unë ika dhe, kur u ktheva, e gjeta po atje, të lëshuar krejt pas atij dëshpërimi të çuditshëm. Mollëzat e faqeve i qe-

në lagur nga lotët dhe buza i pat ngrirë mënjanë në një pozicion të panatyrshëm. Atëherë nuk e di se si më erdhi dhe i thashë:

— Mos u mërzit, Nazire. Aleksin do ta lëshojnë.

Ajo kapërdiu lotët dhe fshiu qerpikët.

— Kush të tha?, — pyeti.

— Babai, — gënjeva unë.

Kisha hyrë në sekretin e një vajze dhe kjo bëri të më rrihte zemra me vrull. Tani i dija të gjitha, kisha kapërcyer një portë deri atëherë të pahapur për mua dhe prapa kësaj porte kishte ndjenja kaq të forta, sa të rrëqethnin. Nazires i kishte rënë shamia në zverk dhe flokët e saj të errët lëshonin ca reflekse gushërosaku nën rrezet e fundit të diellit. Më rrihte zemra dhe nuk e tregoj dot se sa e afërt qe bërë Nazirja me mua. Ma kishte treguar pothuaj fare hapur të fshehtë e saj me atë «Kush ta tha» gjithë ankth e shpresë dhe mbase unë isha i vetmi njeri që ia dija këtë të fshehtë. Më hipi delli i gënjeshtërs, sepse doja ta qetësoja krejt shpirtin e saj të tronditur.

— Aleksi zëre se ka ardhur, — thashë. — Babai kishte biseduar me njërin në Fier.

— Me cilin?

— Me një mikun e tij. Kishte pasur edhe nga Fieri atje në Gjirokastër dhe i kishin lëshuar. Babai e kishte pyetur për Aleksin dhe ai i kishte thënë se edhe atë do ta lëshonin.

Buzët e saj u hapën nga një nënqeshje e nemitur. Më vështroi në sy dhe rrudhi ballin:

— Po pse më flet për Aleksin?, — sikur u kujtua e tha ajo.

Unë u ndodha ngushtë. Si pse i flisja për Aleksin?

A nuk ishte e vërtetë se ajo dhe Aleksin... Solla ndër mend mbrëmjen kur hymë në gjolet e lirit. Aleksin, me cigare në buzë, rrinte ulur te gurët. Nazirja, duke hapur dorëzat e lirit, shkoi pranë tij dhe ai (kujtonte se s'e shihte njeri) i kapte dorën.

— Thashë kot, — fola unë.

Në livadhe kishte rënë hija e pyllit. Dielli po zhdukej atje në det dhe, sikur të ishim pak më lart se ky livadh, atëherë do të shikonim diskun e tij të kuq që hynte dalngadalë në ujërat e pamata. Po këtu pamjen na e zinin drurët dhe mbi majat e tyre dukeshin rrezet e përskuqura të perëndimit që shkonin e binin diku në majë të Malit të Hithrës. Ajo topitje dhe ai lëshim sikur kishin ikur nga Nazirja, vendin e tyre e kishte zënë një kërshtëri e papërmbajtur që luftonte me ndjenjën e turpër dhe të sedrës. Unë sikur e dija fare mirë që Nazirja donte që të flisnim për Aleksin, duke folur për të, mund edhe ta gdhinim te ky livadh ku po ulej mjegulla e hollë, po ajo më kishte cytur keq dhe me këtë sikur i kishte prishur të gjitha punët. Po ndehet një pezmatim i lehtë në dritën e syve të saj dhe, duke kapërcyer me një farë turpi të rëndë këtë gjendje, më pyeti:

— Pse, ç'e kam Aleksin unë?

— Unë të thashë kot, — përsërita pa mundur ta kapërcejë gjendjen time.

— Ti je kalama, Simon. Ti ke menduar sikur unë me Aleksin... Po le ta lëmë këtë muhabet. Ti s'duhet të flasësh me mua ashtu.

Ajo qeshi. Në sytë e saj s'kishte fare gaz, po pikëllim që fshihej diku larg.

Nazirja u ngrit, rregulloi shaminë dhe nisi të zbriste nëpër livadh duke ecur përpara. Trupi i kulmohej në atë çapin e vogël nazik, tufat e flokut të rëndë dhe të errët i dilnin nën shami dhe i derdheshin në zverkun e bardhë.

— Vërtet tha babai se do ta lëshojnë?, — më pyeti përsëri befas.

— Vërtet.

— Nuk e ka të lehtë. Ka bërë luftë me mbretin.

— Po edhe ata të tjerët që i lëshuan me mbretin bënë luftë, — ngulmova unë në gënjeshtren time.

— Mos gënje, Simon! Asnjë s'kanë lëshuar. Mbreti është një katil.

Diçka fërgëllloi në zërin e saj, diçka si hakërrim dhe egërsi.

— Mbreti do ti vrasë, ja, këtu do të jemi, — tha me dhembje.

Ajo uli kokën, zuri fytyrën me duar dhe ia plasi vajit. Nuk kisha parë gjer atëherë tjetër njeri që të qante me aq dhembje e dënosa si ajo. Vaji i derdhej në fyt si lezmë, supet dhe koka i lëkundeshin sikur ta kishin zënë ethet. Atëherë një keqardhje që s'tregohet më kapi zemrën dhe ma shtrydhte fort. Më vinte keq për Aleksin dhe për Naziren, përfitroja Aleksin duke e vrarë dhe Naziren me fytyrë të dërrmuar nga dhembja. Aleksin tonë që, siç thoshte xha Tafili, donte drejtësi për fukaranë. A mund të kishte me të vërtetë një drejtësi të tillë? Një urrejtje që s'e dija se si buronte vinte e mblidhej në zemrën time. Kishim

parë një fotografi të mbretit në dyqanin e Munirit të Zerudinit. Një akrep me helm, jo një fytyrë njeriu — ja, kështu më përfytyrohej në ato çaste fytyra e tij e hollë me mustaqe.

Në ditën e katërmbëdhjetë që kur kishim vënë lirin të regjej, në mal erdhën gratë. Erdhi nëna, Lina, Katerina. Lina që shëndoshur shumë dhe barku po i fryhej. Katerina asaj vere që bërë më e bukur se kurrë ndonjëherë. Nëna, tashti që që bërë vjehërr, mbahej një çikë si më të rëndë dhe i pëlqente që ca punë t'ia ngarkonte nuses. Të nesërmen ne e nxorëm lirin nga uji dhe e hapëm nëpër livadhe që të thahej. Gushti më kot na kishte trembur me atë renë e bardhë, se ajo nuk lëshoi pikë uji në tokë gjersa një ditë u zhduk fare. Dielli të përcëllonte dhe ishte tamam ashtu si i duhej lirit. Gratë në drekë ikën dhe erdhën përsëri pas tri ditësh. Kërcejtë e lirit qenë tharë për bukuri dhe ne nisëm ta rrihnim në shalës. Edhe Venuzja me Naziren po atë ditë e nisën punën me shalësin, kurse xha Tafili kishte mbaruar para dy ditësh dhe kishte ikur. Ata të Lekollarëve, që kishin dëshpërimin e Aleksit, ende s'qenë dukur në mal. I ati, xha Andrea, kishte shkuar në Tiranë që të bënte rixha në qeveri.

Ka qenë mbrëmje kur morëm vesh vrasjen e Aleksit. Gratë qenë ulur para kasolleve dhe po shkriftonin li me krehër. Nga fshati po ngjitej Myftar Sala për në stane. Kishte vënë mushkën përpara dhe, kur doli te gjolet tona, mbajti këmbët dhe tha:

- E morët vesh për Leksin?
- Jo, korba, ç'i ngjau?, — pyeti nëna.

— E vranë.

Ai i ra mushkës me fshikull dhe e futi në rrugë.

— Korba, korba, — ia bëri nëna dhe lidhi duart mbi kokë. — Korba, moj i ziu, korba!

Katerina dhe Lina kishin zgjatur qafat nga habia dhe qenë bërë dyllë të verdha. Unë nuk guxoja të ktheja kokën nga Nazirja. Gjer aty pak më parë ndieja krehërat e saj prapa shpinës sime, po tani prapa shpinës sime ajo sikur qe ngurosur.

— Korba, moj i ziu, korba! — Nënës iu drodh zëri dhe i shkanë lot në faqe.

Katerina dhe Lina nisën të qanin dhe fshinin hundët me cepat e shamisë. Grigori kapsalliti sytë dhe kapërcente pështymën me zor.

— Eh, — rënkoi Venuzja. — Biiir, bir!

Ajo u ngrit dhe u fut në kasolle. Unë ktheva kokën. Pashë Naziren. Në fytyrën e saj nuk kishte mbetur pikë gjaku.

Gratë lidhën shamitë në kokë, futën lirin nëpër kasolle dhe morën rrugën të zbrisnin në fshat. Sapo hymë në rrugën e pyllit, Venuzja, që ecte përpara, lëshoi një thirrje të gjatë, pastaj ia plasi vajit me logori. E qante Aleksin sikur ta kishte birin e vet. Nëna, Katerina dhe Lina çonin ca si kuitje të mbytura dhe kafshonin buzët, kurse Nazirja ecte me vështrim përpara, me një si ngërdheshje të çuditshme në fytyrë.

Kështu më kujtohet gjithnjë Nazirja në atë mbrëmje të dëshpërimit të saj të madh.

Në oborrin e Lekollarëve, ulur në rrogoz dhe buzë mezhdës, rrinin një rresht burrash të heshtur e kokulur, kurse te konakët qanin gratë. Shko-

nin e vinin njerëz, te porta, të heshtur dhe me sy që kërkonin të mësonin diçka, rrinin trumba fëmijësh që kishin ardhur me nënat e tyre.

Na kishin vdekur dhe herë të tjera djem të rinj në fshat, po kjo e Leksit që shumë e hidhur. E ëma e qante me logori dhe thoshte se kishte një peng të madh në zemër që s'e kishte parë me sy kur e shtinë në dhe.

Xha Andrea, me kokën të bardhë nga thinjë, fshinte cepat e syrit me gisht.

— O Andrea, — i thoshte Perikë Rrapëza në atë heshtje burrash xha Andresë. — Të mos ma ulësh kokën për Leksin! Leksi është një dëshmor.

IV

Në tetor faqen e kënetës e rrudhnin erërat që frynin nga ana e detit. Këtyre erërave ne u thoshim stoçen. Nuk e di përse i quanim kështu, por është për të thënë se ato gjithmonë binin ca re të zeza që udhëtonin fare ulët. Pylli i Zi i pishave errësohej edhe më shumë nën hijen e reve, shiriti i detit, që dukej mbi majat e pyllit, merrte nuanca kafe në të blertë, kurse sipërfaqja e kënetës përkëtej bëhej si baltë dhe dallgëzonte.

Shpesh ndodhte që pas stoçenit vera ikte njëherë e përgjithmonë, moti ftohej dhe nisin lagështirat. Rrugët bëheshin me baltë, gratë vishnin polkat e verdha që ua shtrëngonin belin fort, ndër-

sa fëmijët nuk i linin më të dilnin jashtë vetëm me gugat e holla.

Stoçeni i atij viti i gjeti gratë e shtëpisë sonë në oborr, domethënë nënën, motrën dhe nusen e Cacit, Linën, se gjyshe Zica vetëm sa rrinte kot në rrëzë të grazhdares dhe merrej me llafe. Ato endnin fijet e lirit dhe të pambukut, i tërhiqnin dhe i harkonin nëpër hunj dhe bënin shtjella për tezgjahun.

Ditën që zuri të fryjë era nga deti, te ne erdhi e shoqja e Mano Liskës. Kishte veshur një fustan prej stofi të hollë, në këmbë mbante këpucë që i ndritnin dhe flokët i kishte mbështjellë me rrjetë bojë kafe.

— Si po ju shkojnë punët, xha Llazar?, — i tha ajo babait me një zë që i kumbonte si zile.

— Mirë, moj zonjë e nderuar, çka.

Babai hiqte gëzhutat me sfurk, kishte veshur një setër të vjetër dhe qe bërë tërë pluhur.

Nëna i doli përpara duke fshirë duart me përparëse, ndërsa Katerina dhe Lina mbetën në këmbë me sytë nga ajo. E Mano Liskës ndriste nga bukuria dhe i qe nderë në çipat e buzëve një nënqeshje e ëmbël.

As nëna, asnjëri nga ne nuk e kishte në qejf gruan e Manos, po për të pritur e prisnim ashtu si e donin zakonet. Nëna i nxori sherbet shege, pastaj i bëri një kafe elbi.

— Ju ranë duart me pëlhurën, — tha e Manos, — po hakun s'ia nxirrni dot.

— Mos e thuaj atë fjalë, moj zonjë e nderuar, — tha babai qejfprishur. — Mos na ndill terse, se kemi borxhe, kemi halle.

— Ta qaj hallin, xha Llazar, po tashti Italia po i mbush dyqanet me basma të lira. Edhe nga Zhapani po vjen pëlhura, një lek kuti. Kush e zë pëlhurën e lirit më me dorë?

— N'e zënçin, — tha babai. — N'e zënçin, moj zonjë e nderuar, ne me zor s'ia japim njeriu.

Babai përherë do të përdorte ndonjë shprehje që ishte e veçantë. Këtë e bënte kur nuk i pëlqente ndonjë gjë. Ja, së shoqes së Manos i ishte vardisur me atë *moj zonjë e nderuar* që s'e di se nga e kishte stisur.

— Muniri e mbushi dyqanin me basmë fabrike, xha Llazar, lirin n'e bëfshi pëlhurë për thasë tani, — tha ajo.

Babai hoqi cigaren dhe vështroi përdhe. Një hile kurdisej këtu që ai s'po e merrte vesh. Ky Mano Liska i qe futur një tregtie të madhe tani, mendjen e kishte të hollë dhe pse e pat shpikur atë punën e pëlhurës për thasë?

— Shkon më shtrenjt thua?, — pyeti babai në atë mëdyshjen e vet.

— Më shtrenjt, — pohoi e shoqja e Manos. — N'e bëfshi për thasë, e bini te ne.

He, he! Babai ynë s'ishte nga ata që dorëzohe-shin lehtë. Dhe përpara kujt pa, përpara një gruaje të spitulluar që rrinte ulur pa teklif në shkëmb të drurit dhe i dukeshin çorapet setapura deri në rrëzë të kofshëve.

— Ne paguajmë dhe kapar, xha Llazar, lidhim një lloj kontrate qysh në fillim.

— Po me sa kutin, moj zonjë e nderuar?

— Me dy.

— Me tre e gjysmë dhe kapar një e gjysmë.

— Babait ia ndriti fytyrën një nënqeshje plot maraz. — Dhe këtë e bëj për hatër të Manos, — tha ai. — E bëj për ju, se jeni jabanxhinj.

E shoqja e Manos e kapi tonin tallës, po nuk e bëri veten. Palosi sytë dhe tha:

— Shtrenjt, or xha Llazar, nuk ia kemi takatin. — Ajo rrudhi vetullat, u çua duke shtrënguar fustanin pas gjunjëve, pastaj i përkëdheli flokët Katerinës dhe bëri për nga porta. Po të jetë me dy e gjysmë, mbase i mbushet mendja Manos, — tha.

Era ia rrahu fort palat e fustanit mbas gjurit, në rrugë u çua një re pluhuri dhe çatitë e kashtës frushulluan. E shoqja e Manos mbrojti sytë me dorë. Pastaj shkoi duke tundur vithet e shëndosha.

— A, pse jo, pse jo, — shfryu me maraz babai duke parë nga ana e rrugës. Ballin ia kishin çarë përmes dy rrudha të thella. Neve na binte bretku, kurse ja, kërkonin ta merrnin badiava djersën tonë. A, pse jo, or, pse jo! Kështu ishte jerratisur kjo botë.

Reja e pluhurit që çonte era mbështolli shtëpitë e lagjes së poshtme dhe mori arave. Nga ana e Pusit me Çikrik, ku ishin dyqanet, plasi një berraha e një zhurmë sa të thoshe se ishin dyndur gjithë djajtë e pyllit. Dikush bërtiste me një zë të fortë e të çjerrë «Kapeni, ore, kapeni!», ndërsa buçiste një kor të qeshurash nga pas. Shiko se ç'na kishte ngjarë! Muniri i Zarudinit, me barkun si kacek, ndiqte Nuni Kurrizpoçin. Nuni mbante të shtrënguar në sjetull një torbë dhe rendte me kërcime si lejlek. Kalamajtë i venin pas, trumba-trumba. Muniri, që rraskapitur fare, i mbahej fryma e gulçonte si derr.

— Kapeni oe, kapeni se më moi më qafë, —
thërriste pa mundur të shqiptonte «r»-në.

Nuni i shkretë, që qe lodhur dhe këputur, u mbështet me kurriz në gardhin e rrugës sonë, e shtrëngoi torbën fort në gjoks dhe me sy të zgurdulluar për tmerr, nisi të klithte me një zë që të fuste dridhmën:

— Aa, uuu, aa...

Në rrugë doli Sofoja i Lenës dhe e pyeti Munirin se ç'kishte ngjarë.

— Më moi më qafë, o Sofo! Më moi paatë e italianit.

Muniri përkuli trupin dhe po i qasej Nunit, që shtynte gardhin me kurriz dhe klithte e bërtiste.

— Hë, pa të jep Munii bukë, ma jep tobën, — i thoshte.

— Aa, uuu, aaa...

Nuni kishte shkuar në dyqanin e Munirit dhe kishte marrë një torbë, duke kujtuar se mos kishte brenda ndonjë send për të ngrënë. Në këtë torbë Muniri kishte futur para, pesë-gjashtë pako me banknota dhe bëhej gati të nisej për në Fier. I kishte ikur gjaku krejt nga fytyra, dora i dridhej dhe buza i qe nxirë e bërë katran.

— Hajde, o Nuni, më jep tobën, të jep Munii bukë.

— Aa, uuu, aa.

Muniri i qe afruar sakaq fare pranë dhe, kur e pa që s'mund t'i shpëtonte më, iu hodh përsipër, e rrëzoi përdhe dhe ia zhvati me gulçim torbën nga thonjtë. Nuni lëshonte ca ulërime të çuditshme, po Muniri qe bërë si i xhindosur. Si ia hoqi torbën,

iu fut me shkelma kurrrizit, i ra sa i hante krahu kokës dhe kërkonte me sy se mos gjente ndonjë hu. Sofoja i Lenës i doli përpara dhe i tha:

— Lëre, se është gjynah. S'di ç'bën i shkreti!

— Po të më maë paatë di ai? Hë, qen i qenit. Dale pa ia ma shpitin ja ma.

Nuni qe mbledhur kutullaç në pluhur, shtrëngonte kokën me të dyja duart dhe qante me dënësë si kalama.

— Jiti pizeveng, jiti kodoh.

Syri i Munirit vetëtinte nga tërbimi, meshini që zinte fejet e hundës së ngrënë nga frëngjuza i nxinte në mes të surratit. Lëshoi edhe një shkelm, e goditi Nunin me majën e këpucës në kofshë e iku duke fryrë e shfryrë me plëndësin si kosh.

— Ç'bëhet, more, ç'bëhet ky gjynah nga zoti, — po thoshte babai, që gjatë kësaj kohe kishte qenë prapa shtëpisë. — Po po po, ç'i kanë bërë të shkretit, ë? Po kush qe ai, more Sofo?

— Muniri, xha Llazar!

— Jazëk! Po kapet njeriu me një eksiq? Jazëk, jazëk!

Babai doli në rrugë, shkoi te Nuni që rrinte kutullaç i rrethuar nga trumba e kalamajve dhe u mundua ta ngrinte. Nuni as klithte e as kundërshkonte më, po dëneste dhe lotët i shkonin çurg.

— Hesht, or evlat, hesht!, — i thoshte babai, ndërsa e vuri në këmbë dhe nisi ta mbante për dorë. — Jazëk, po ç'pati ai Muniri me këtë të gjorë? Hajde, or evlat, hajde!

Një djalë i vogël nisi t'i shkundte pluhurin nga shallvaret Nunit të shkretë, kurse një vajzë i zgjaste

një copë bukë. Babai e futi në oborr dhe e vuri pranë murit.

Nuni qau gjysmë dite në strehën e shtëpisë sonë, i ulur galiç dhe me sytë përdhe. Qante me lot të nxehtë, i pangushëlluar nga asgjë. Pranë i kishim vënë një tepsi me kulaç gruri e një tas me qumësht, gjizë, po Nuni nuk vuri gjë në gojë. Ndajnatë u ngrit e shkoi kokëvarur. Mori rrugën përmes duhanoreve e zbriti nga ana e kënetës.

Atë ndajnatë era e detit frynte me tërbim. Fshati, fusha dhe grykat e malit qenë mbytur në një pluhur të verdhë që qe ngritur duman. Retë vinin të mëdha, të zeza e të ulëta sa të thoshe se do të çiknin në majat e kavakëve ose të vidhave që hidhnin fletët e verdha në tokë. Në të ngrysur zuri shiu, një shi i dendur që binte litar-litar. Vetëtimat ndriçonin hapësira të mëdha, nga ana e perëndimit vinte gjëmimi i rëndë i detit, ndërsa nëpër gryka shungullonin shkulmet e erës dhe të rrebeshit.

Caci, Pali dhe Grigori atë ditë ishin te veroret për ugar. Shiu i kishte zënë në rrugë dhe i pat lagur krejt. Caci mbante zgjedhën në kurriz, Pali tërhiqte kaun dhe pelën për kapistalli, kurse Grigori kishte hostenin dhe kularët. Ata shkuan në kasolle, futën kaun e pelën, lanë veglat dhe pastaj hoqën baltën nga opingat te lugu pranë pusit. Nëna dhe Lina u nxorën rroba të thata, ata u veshën dhe hynë në odën e zjarrit ku rrinte gjyshe Zica. Gjyshe Zicës, tani që ndiznim zjarr darkave, ia kishte qejfi të bënte kokosha. E qëronte në vatër vendin me një purtekë të hollë, hidhte kokrrat e misrit dhe i rrethonte me shpuzë. Kokrrat kër-

cenin me kërcëllima të thata dhe gjyshe Zica, me dritë pothuajse të shuar në bebet e syve, i kërkonte duke prekur me gishta nëpër rrogos.

Stoçeni i atij viti lëshoi për pesë ditë me radhë një shi të dendur e të rëndë. Toka u zbrujt e u bë baltë, hendeqet dhe fusha u frynë me ujëra, Përroi i Asafit gjëmonte si lumë me valë të turbullta. Meqë të endje në oborr tani ishte e pamundur, babai tha që të lirohej oda e madhe lart dhe atje gratë vazhduan të endnin fijet e lirit dhe të pambukut. Lina dhe Katerina me legenë plot lëmshe në duar kryqëzoheshin me njëra-tjetrën në rrugën që bënë nëpër dyshtemenë e odës duke tërhequr fijet sa te hunjtë e ngulur pranë derës deri te hunjtë pranë dritares. Nëna shkante indin e majën në lisat e në këshirët e tezgjahut. Në këtë punë e ndihmoja herë unë dhe herë Marigo Likoja që vinte ndër ne dhe ulej përballë nënës në shkëmbin e vogël prej druri.

Në mes të vjeshtës së dytë Caci, Pali dhe Grigori po bëheshin gati të iknin nga shtëpia. Caci gjatë dimrit punonte në mal të gurit në Lushnjë, në një shoqëri italiane që shtronte rrugët, Pali shkante në dajlan të peshkut, kurse Grigori shkante te bahçevanët e Beratit. Ata ndenjën dy ditë në shtëpi para se të iknin.

Një mëngjes Caci me Grigorin morën torbat dhe u nisën. I përcollëm unë, nëna dhe babai. I çuam deri te Pusi i Nuses lart te kasollet e shalësve. Gjyshja, Katerina dhe Lina me barkun e fryrë nga barra ndenjën një copë herë te porta dhe na ndiqnin me sy. Dita ishte me diell, e vakët, e kthjellët. Nga toka ngrihej një afsh që të dehte. Te Pusi ne

u ndamë dhe Caci me Grigorin morën një shteg përmes dushqeve, gjethet e të cilave qenë skuqur nga vjeshta e të bëhej sikur qenë mbështjellë me flakë. Nënës i qenë përlotur sytë, kurse unë mendojta se sa qejf ishte të shkoja me ta, të kapërceja Malin e Hithrës, të zbrisja në Fushën e madhe të Myzeqesë, të shkoja në Lushnjë, në Fier e bile edhe në Berat. Gjer atëherë unë nuk kisha qenë në asnjërin nga këto qytete. Njëherë, një mëngjes kisha parë Lushnjën nga maja e malit dhe ajo ma kishte ndezur keq fantazinë me ato ndërtesa që dukeshin nga larg.

Shtëpia na dukej tepër e zbrazët pa Cacin, Palin dhe Grigorin, se edhe Pali iku pas dy ditësh në dajlan të peshkut. Në ditët e para ne bile mezi mësoheshim me këtë. Nëna harronte lugët që vinte në sofër, gjyshe Zica do të thërriste disa herë me emër sa herë që dëgjonte hapa në hajat.

V

Dimri i atij viti erdhi përnjëherësh. Në dhjetor ra dëborë e madhe, si rrallëherë në anët tona.

Ka qenë ende shumë herët, kur në odën ku flija unë, hyri Katerina në majë të gishtërinjve dhe më tundi që të zgjohesha:

— Simon, o Simon!

Unë hapa sytë dhe nuk po mësohesha dot me atë dritë të bardhë që hynte në dhomë.

— Ka rënë borë, — tha Katerina dhe hapi katin e dritares. — Hajde, çohu!

Po, kishte rënë borë për gjithë natën dhe tani toka zbardhte. Duhej të gohesha. Tani që në shtëpi nuk ishte as Caci, as Pali e as Grigori, shumë punë mbeteshin t'i bëja unë me Katerinën.

Katerina kishte nxjerrë pelën nga ahuri dhe i kishte shtënë një dorë tagji. Unë shkova gjer te pusi dhe u hodha dy grushte ujë syve. Shtrati i borës ishte i trashë dhe i butë, ajri që mbushur me ithëtimën e saj, një ithëtimë që të tralliste. Katerina i kishte mbështjellë shpatullat me një shall leshi, kokën e kishte lidhur me shami dhe rrinte pranë pelës me kapistallin në dorë. Do të niseshim për dru, do të zbrisnim te zabelet në arat buzë kënetës. Gjatë verës burrat prisnin kërcunj dushqesh e degë dhe i linin të thaheshin në diell. Pastaj atij viti s'i patëm mbartur dot drutë e dimrit.

Me ne do të vinte dhe Nazirja. E ëma, Venuzja, kishte bërë dy krahë shkarpe dhe na u lut që t'i mbartte me pelën tonë. Që nga ajo ditë që morëm vesh për vrasjen e Aleksit, unë s'e kisha parë më Naziren. Kur na tha në darkë babai që të kalonim nga shtëpia e Venuzes që të merrnim dhe Naziren, ma bëri zemra trak nga një diçka e çuditshme që më goditi përbrenda.

— O Simon, — më tha Katerina, duke më zgjuar nga një farë përhumbjeje, — sa e bukur që është bora!

Unë u ngjita lart të merrja torbën e bukës. Nëna na kishte vënë një copë kulaç, turshi dhe një grusht gjizë të lidhur në napë.

Kaluam gjatë murit të Marigo Likos me pelën për dore dhe, kur dolëm në rrugën e madhe, vumë re se në oborr lëviznin njerëz që i kishte nxjerrë

jashtë dëbora. Diku ajo kishte shembur kotecin e pulave, diku kishte rrëzuar kashtën nga çatitë, diku kishte zënë dyert.

Nazirja po na priste te lesa, e mbledhur edhe ajo me shall leshi. Katerina e kapi në qafë dhe e pyeti se si ndihej. Ajo u përgjigj me zë të pakët, por të kumbueshëm se ishte mirë. Unë nuk e dija të kishte qenë sëmurë Nazirja, por nuk pyeta. Kushedi, mbase edhe kishte qenë që s'e kisha parë prej kohësh.

Fytyra e saj m'u duk e freskët nën dritën e agut të mëngjesit, faqet të përskuqura dhe sytë e saj të kaltër, pikëzuar me cirka ari, kishin një dritë të butë dhe të kulluar.

— Si je, Simon?, — më pyeti.

— Mirë, — ia ktheva unë.

— Ju bëmë havale, — i tha Katerinës.

— S'ka gjë, — ia ktheu Katerina. — Pela kot ka ndenjur këto ditë.

Nazirja i futi cepat e shallit më thellë në brez dhe nisi të ecte pas Katerinës, në vazhdën e gjurmëve që linte pela.

Kur kaluam të Pusi me Çikrik, i vetmi dyqan që ishte hapur ishte ai i Munirit të Zerudinit. «Është qen i pabesë», — thoshte babai për të. Muniri kishte vënë fenerin në banak dhe rrinte i kërrusur pranë tij. Te dera rrinin dy fshatarë veshur me shajake të reja dhe me qeleshe borë të bardha.

— Kthehuni, moj çupa, — thirri Muniri. — Hajde shihni basmaa!

Katerina ktheu kokën nga ana tjetër, kurse Nazirja shikonte përpara, sikur të mos e kishte mendjen aty.

E shoqja e Mano Liskës rrinte te shkallët dhe shikonte dëborën. Kishte hedhur krahëve një si manto të errët, flokët i kishte të lëshuar dhe mua m'u duk sikur sapo i kishte dhënë një dru atij Mano fytyrëverdhit dhe tani kishte dalë te shkallët që të mbushej me frymë. Kundruall, atje te sopi i verdhë, dukeshin përmes vidhave sarajet e larta të Azbi beut, që lëshonin tym në tre oxhakë.

— Mirëmëngjesi, moj çupa!, — tha e Mano Liskës kur ne po kalonim para portës së saj. — Për ku kështu që pa gdhirë?

— Për dru, — tha Katerina.

Kjo grua do t'i fuste hundët në çdo gjë. Katerina dhe Nazirja s'kishim qejf të bisedonin me të. Asaj i kishin dalë fjalë të këqija. Thoshin se e kishin parë me Banin e Sotirit andej nga humbëti-rat e Përroit të Asafit.

Arat tani në dimër e nën dëborë ishin fare të heshtura e të shkreta. Vetëm gushëkuqët cicërinin nëpër gjerdhe dhe mëllenjat e zeza fluturonin si të hutuara nga një vend në tjetrin. Ne na kishte lodhur shumë shtrati i trashë i dëborës dhe rruga. Kapërcyem arat dhe u futëm në pyll. Ky pylli ynë në buzë të kënetës ka qenë gjithmonë një vend shumë i dashur, sidomos për fëmijët. Në verë aty kishte plot lirishta me bar të njomë, me hije dhe vende të tjera të bukura për të luajtur. Në vjeshtë në pyll ne gjenim rrush të egër, larushk si i thoshim, kolloprifte e manaferra. Si të udhëtoje një copë herë përmes këtij pylli të dendur, dilje në buzë të kënetës. Kënetë jonë me ujë të kripur i kishte brigjet me rërë, ishte e cekët dhe ne zinin nëpër leshterikë peshk me dorë ose me rrjetë. Kë-

neta jonë e madhe gjer te pylli, gjer atje ku bashkohej me detin. Një shtrirje e kaltër plot dallgëza të vogla, me çafka e pelikanë të bardhë që fluturonin në ajrin e saj të njelmët. . .

Katerina kishte fuqi prej burri. Nazirja di-haste nga lodhja dhe qëroi dëborën e u ul në një kërcu. Faqet i qenë bërë lulëkuq dhe dukej aq e bukur, sa të thoshe se nuk mund t'ia gjeje shogjen. Edhe unë qeshë lodhur shumë, kurse Katerina s'e dha veten. Tani që do të çlodheshim, s'duhej të rrinim pa zjarr, sepse të futej e ftohta në palcë. E lidhi pelën mbas një shkurreje dhe shkoi të mblidhte shkarpa. Nazirja rrinte përballë meje, me duar të futura nën shallin e leshtë dhe me sytë të ulur përdhe. Ishim vetëm si atëherë te pellgjet e sipërme të Përroit të Asafit, si atëherë kur unë i flisja për Aleksin e kur për herë të parë kisha hyrë në sekretin e saj. Gati më bëhej sikur e kisha përballë fytyrën e tronditur të Nazires në ato ditë kur prisnim ndonjë lajm për Aleksin. Dhe lajmi kishte ardhur. Unë pata kujtuar se Nazirja mbas kësaj nuk do të mund të rronte më. Por ja, kishin kaluar që atëherë katër muaj dhe ajo rrinte përballë meje, me faqe të skuqura nga të ftohtët, me duar të futura në shall. Nuk mund ta them dot me fjalë atë që ndieja në ato çaste. Nuk e di, por pas asaj që kishte ndodhur, duhej që Nazirja të çmendej, nëpër shtëpitë tona të vërtitej çdo ditë hija e zisë, çdo ditë të dilte dikush te Pusi me Çikrik dhe të thoshte se kështu e ashtu ia bënë katilët Aleksit tonë, të mirit dhe të dhembshurit që nuk ishte më. Po jeta kishte sekrete më të mëdha që unë nuk i dija. Ajo kishte përditë vrasje, shumë më të rënda dhe më të hidhura sesa e merrja unë me mend.

— Si je tashti?, — e pyeta gati padashur. Nuk e di përse e pyeta ashtu.

— Mirë, — tha ajo. Ngriti sytë, më vështroi një copë herë në heshtje dhe i uli prapë. Pashë në cepat e tyre dy pika lot që i fshiu me mollëzat e gishtërinjve.

— Mos qaj, — i thashë unë.

Ajo kafshoi buzën.

Në ballë i dilnin dy tufa floku të errët, i cikin pothuaj vetullat e holla, duke sajuar një shteg të bukur.

— Ke qenë sëmurë?, — e pyeta.

— Kam qenë, — tha dhe u skuq. — Kam pasur dhembje koke.

I fërkoji edhe një herë cepat e syve me mollëzat e gishtit të vogël dhe i futi më thellë duart në brez.

Katerina erdhi me një krah shkarpa që i gjeti nën shtratin e borës dhe ndezi zjarrin. Tymi mori nga shkurret. Ne u thekëm mirë e mirë gjersa në qiellin gri të dimrit u ngrit deri lart njolla e verdhë e diellit. Pastaj u ngritëm të mblidhnim drutë. Ato qenë nën shtratin e borës dhe ne i nxirrim që andej duke e hapur vendin me duar e duke i tërhequr me tërë forcën, sepse patën ngrirë. Pylli tani në dimër dukej tepër i rrallë dhe dalloheshin qartë trungjet e drurëve të tij, të pjerrura pak nga ana e lindjes. Lirishtat ishin të paprekura nga gjurmët e njerëzve dhe ato të rrëmbenin me atë pastërtinë e dëborës së pashkelur. Nazirja i kishte afruar dy barrët e shkarpave të veta pranë pelës dhe shikonte nga ana e një shtegu, prapa të cilit, atje larg në gjysmën e hapësirës së tij, dukej sipërfaqja

ngjyrë plumbi e kënetës. Më larg akoma dukej Pylli i Pishës me maja qëndisur si azhur nga trilli i borës së re. Unë në atë çast po thosha me mendjen time se duhej t'i afrohesha Nazires dhe ta pyesja se ç'e kishte atë dhembje koke, pse kishte humbur kaq muaj e mbyllur në shtëpi dhe tani që kishte dalë në këtë ditë të bukur dimri me dëborë a ndiente ndonjë çikë kënaqësi dhe a kishte bërë mirë që kishte ardhur me ne në pyll. E kam pasur krejt të papërcaktuar ndjenjën time për Naziren, nuk e di përse më turbullonte dhe më gëzonte prania e saj dhe, të them të drejtën, kur e quaja si vërsniken time, kjo nuk vinte thjesht nga shkakun që ajo ishte e imtë dhe dukej më e re nga ç'ishte, por edhe sepse unë dëshiroja ta hiqja atë pragun e katër vjetëve të diferencës së moshës që na ndante e të kisha të bëja me një vajzë sa unë. Pra, ndërsa shikoja shpatullat e Nazires dhe bëhesha gati t'i thoshja ndonjë fjalë, u dëgjuan hingëllima kuajsh dhe zëra njerëzish që po vinin nga ana e pyllit. Ishte një zhurmë e të qeshura njerëzish që udhëtonin me nge në shtigjet e pyllit nëpër dimër, që vinin kushedi se nga e kushedi pse kishin marrë atë shteg që të nxirrte në arat tona e që nga arat në shtëpitë e fshatit. Në dimra si ky mund të takoje gjahtarë që merrnin bregut të kënetës dhe shkonin deri te Sopi i Djegur, në jug të Pyllit, për të gjuajtur pata dhe rosa të egra, po kjo, me sa dukej, nuk ishte ndonjë shpurë gjahtarësh.

Pranë meje dhe Nazires erdhi Katerina dhe na pyeti:

- Më bëjnë veshët, apo vijnë njerëz për këtej?
- Vijnë njerëz, — tha Nazirja. — Janë kalorës.

Dhe vërtet, nuk kaluan as pesë minuta dhe në hapësirën e shtegut, midis drurëve të ngarkuar rëndë nga dëbora, u dukën një tufë kalorësish fare pranë njëri-tjetrit që lëkundeshin në majë të shalave. Dy nga ata kishin kapele republike dhe pallto të mëdha, të zeza si pelerina, disa mbanin qeleshe të bardha, disa ishin kokëjashtë. Kuajt e shëndetshëm turfollonin dhe dridhnin qafat plot jele të gjata, kalorësit i kishin lënë të ecnin në qejfin e tyre dhe kafshët mend ciknin shoku-shokun me barqet e fryra.

Kalorësi i parë, një burrë i ri me republikë, me një fytyrë të hequr e me mustaqe të holla, pa nga ana jonë dhe qeshi duke zbuluar një sërë dhëmbësh të bardhë. Pastaj foli disa fjalë në gjuhë të huaj, nga të cilat ne s'morëm vesh asgjë. Ai që rrinte në krah të tij, po me kapele republikë dhe me pallto të madhe prej stofi të zi, ishte Mano Liska ynë, i verdhë dyllë në fytyrë, me ca sy të vegjël e të shndritshëm si kunadhe.

— I thoni bonxhorno sinjor Peruxhinit, — na tha ai.

Ky sinjor Peruxhini, burrë me mustaqe të holla, po shikonte nga ana e Katerinës dhe Nazires, po ato i kishin ulur kokat dhe shikonin përdhe.

— E hapni gojën, moj të shkreta, se nuk ju ha, — tha njëri nga burrat kryejashtë. Ky ishte qehajai i Azbi beut, Sakoja i Banushit. Sakoja kishte zverk të fuqishëm, flokët i ndante me një vijë në mes dhe sytë i kishte vazhdimisht të kuq.

Shpura me kalorës kaloi përmes lirishtës dhe doli në rrugë. Kuajt dridhnin bishtat në ajër dhe u shkëlqente qimja nga shëndeti.

SinJOR Peruxhini ishte sipërmarrësi italian i dajlanit të peshkut. Kishte gati një vit që peshkun që zinin korrackët në det dhe në kënetë e merrnin barkat italiane. Atje, në dajlan të peshkut, gjatë verës që shkoi u shfaq një ndërtesë e bardhë dykatëshe. Këtë e kishte bërë ky sinJOR Peruxhini dhe mëngjeseve, ende pa rënë dielli, kjo ndërtesë e ngritur si mbi shtylla mbi ujë, dukej fare qartë atje në fund të kënetës. Ja, ishte ky burrë i ri me mustaqe të holla dhe me kapele republikë, ky sinJOR Peruxhini që ecte në krye të karvanit dhe lëkundej plot shkujdesje mbi kalin e tij...

Shpura e njerëzve të gëzuar që ecte mbi kuaj plot biseda kumbuese doli në rrugë dhe u fut mes arave; mandej në zabelin e xinxifeve që binte nga ana e sarajeve të Azbi beut. Ne ngarkuam pelën dhe u nisëm. Katerina dhe Nazirja ende e kishin fytyrën lulëkuq nga fjalët që u tha Manoja. Ai italiani zbardhte dhëmbët dhe kolovitej si i dehur në majë të shalës.

Atë ditë, aty nga dreka, erdhi nga qyteti edhe Azbi beu me të shoqen, i shoqëruar nga zëvendësprefekti dhe postkomandanti. Karroca që binte beun tërhiqej nga katër kuaj të mëdhenj që turfullonin dhe llapashitnin borën me thundrat e gjera. Zëvendësprefekti dhe postkomandanti kishin ardhur me makinë gjer ku kishte xhade, pastaj u patën hipur kuajve. Në oborrin e sarajeve nisi lëvizje e madhe, oxhakët u ndezën të gjithë e çonin lart fjolla të bardha tymi. Në mesditë u ngjitën për atje edhe e shoqja e Mano Liskës me një manto prej stofi të shtrenjtë e me jakë gëzofi dhe Muniri i Zaru-

dinit, i shkurtër e barkfryrë, me kostum të zi e me limodhetë lidhur trashë në jakën e këmishës. Manoja doli dhe e priti të shoqen te pusi, i futi krahun dhe u ngjitën lart.

Azbi beu shtronte një darkë për nder të italianit. Këtë gjë nuk e kishim vënë re më parë, veç kur plasi atë ditë me atë mori njerëzish që erdhën nga anë të ndryshme dhe gjallëruan sarajet. Beu dimëronte në qytet, gostirat e zifafetet i bënte atje, prandaj na dukej një çikë si çudi e gjitha kjo që po ndodhte dhe nuk e merrnim dot me mend se për ç'arsye e kishte lënë rehatin ai bashkë me zonzjën e kishte ardhur për një gosti përmes këtij dimri. Dhe s'ishte kjo një gosti dosido. Beu kishte vënë në lëvizje mjaft njerëz që t'i jepte një shkëlqim të veçantë. Thoshin se italianit i pëlqente shumë këto lloj zifafetesh. Thoshin gjithashtu se ishte i thjeshtë, i dashur, i afrueshëm. Pali, që punonte në dajlan të peshkut tek ai, tregonte se si njëherë sinjor Peruxhini kishte hyrë deri në gju në ujë për të tërhequr rrjetat bashkë me peshkatarët.

Shkuan atë pasdite e morën gazet në Gojan, po Sulë Arapi, këngëtari, që i sëmure dhe nuk erdhi. Në oksoze akshinjtë futën mishrat në hell dhe era e kukurecit dhe e mëlçive për meze, në atë ajër të ftohtë e të kthjellët përhapej anekënd fshatit. Prapa mureve të avllisë hungëronte lukunia e qenve që tërhiqnin rropullitë e bagëtive të the-rura; ata i skërmitnin dhëmbët njëri-tjetrit, kacafyteshin, kuitnin. Fjollat e tymit tani ngriheshin nga të gjithë oxhakët e sarajeve dhe në të gjitha dhomat po ndiznin fenerët. Dëgjohej gërhimia e një gramafoni, ku vinin herë disqe me këngët tona,

herë disqe me këngë italiane. Ishin disqe me këngë të Selim Leskovikut... Ky Selimi i binte gërnëtës dhe e shoqja, Hafezaja, këndonte me një zë pak si të trashë dhe plot mall. Pastaj, si një curril uji që hidhet e përdridhet në ajër, çohet zëri i një këngëtareje italiane, e cila përsëriste në çdo fund vargu një fjalë që nga larg tingëllonte si «-u tapi-ta».

Unë shikoja përmes muzgut dritaret e mbushura me dritë, mundohesha ta përfytyroja këtë grua apo vajzë që thoshte «u-tapi-ta» dhe, ndërsa kotesha në ëndërrim, më dukej se ajo ishte vetë e shoqja e Mano Liskës, me një fustan që i puthitej pas trupit dhe që këndonte përpara sinjor Peruxhinit, duke tundur vithet e duke luajtur vetullat. Andej nga perëndimi, matanë fushave të zbardhura dhe pyllit, atje mbi ujërat e kënetës dhe të detit më tej, perëndimi endte lloj-lloj ngjyrash në ato çaste të fikjes së dritës së diellit dhe të afrimit të natës. Mali i Hithrës si një pìrg i madh prej qelqi po mbështillej e po humbte në vetminë e tij të akullt.

Në këtë kohë në shtëpinë tonë erdhi qehaja Sakoja që mbahej si qytetar duke i ndarë flokët me vijë. Atij i shkëlqenin faqet sikur t'i kishte lyer me dhjamë. Shkundi çizmet nga dëborat te guri që kishim në prag të derës dhe thirri me një zë të ngjirur:

— Aty je, more Llazar!

Babai sa që mbështetur te muri pranë vatrës të merrte një avull. Gjithë pasditen kishim qeruar nga dëborat çatinë e grazhdarës dhe pjesën e prapme të çatisë së shtëpisë, ngaqë qeptrat ishin të vjetra e mund të thyheshin.

— Sakoja?, — më pyeti babai. Ai nuk e kishte aspak qejf këtë Sakon e Banushit. Para dy vjetësh qenë ngrënë keq me fjalë dhe që atëherë shiheshin shtrembër.

Ndërkaq në derë që dukur Sakoja me qillota e çizme, me xhakët shajaku dhe me flokët e lëpirë.

— Kabull, Llazar, hyra pa ftuar, po ja zëre se më ftove, — tha ai.

— Urdhëro, zotëria jote, urdhëro!

Kjo fjalë «urdhëro» e babait më ngjante si tesh-timë.

Gratë qenë hutuar rreth vatrës dhe rrinin në këmbë. Pastaj lëvizën të shtyra nga mendimi se duhej të bënin diçka. Katerina hoqi rrogosin e vjetër dhe shtroi të riun, Lina me barkun te buza iku nga dera tjetër, ndërsa gjyshe Zicës i ranë në hi kokoshat kur mori të lironte vendin. Nëna mblodhi kamastrën dhe i tha Sakos të ulej. Ai u ul në bisht, sykuq e me kutërbim rakisë, zgjati dorën në prush të ndizte cigaren dhe tha:

— Ku e ke atë Grigorin?

— S'e kam këtu, — tha babai.

Sakoja u çua, ngriti kokën me sy nga tavani dhe thithi cigaren që t'i ndizej. Pastaj më vështroi mua me atë dritën të turbullt të syve të tij.

— Më shembëllen ky si Grigori, — tha. — Ti ishe qëpar në majë të çatisë?

— Unë, po qëronim dëborën.

— Zoti Sako, kishe gjë punë me Grigorin?, — i tha babai.

— Kisha. A vjen gjë thua?

— Gjer në shën Vasil jo.

Sakoja lëshoi dy shtëllunga të mëdha tymi.

Ne të gjithë heshtnim e s'e merrnim vesh hallin e tij. Gjyshe Zica kishte vënë dorën si strehë në cep të vetullës dhe shikonte atë thes të madh prej mishi që qëndronte në këmbë.

— Po ky... edhe ky këndon si Grigori, — tha Sakoja duke më treguar mua. — A je Simoni ti? Hajde, pse më ngatërron! Më thanë, o Grigori, o Simoni, njëlloj këndojnë ata.

Kush i kishte thënë që këndoja unë? Sazet kishin ardhur për ahengun, por Sulë Arapi, këngë-tari, që i sëmurë dhe tani Sakoja i Banushit kishte dalë të gjente një këngëtar. I kishin thënë për Grigori... i kishin thënë edhe për mua, por mendja e tij, bërë vrima-vrima si shosha, ca i kishte mbajtur mend, ca i kishte ngatërruar e bjerrur rrugës.

— Hë, more, këndon apo s'këndon edhe ti si Grigori?

— Këndon, zoti Sako, — u hodh e tha babai.

— Po ç'gaz paskeni zotrote që e dashkeni?

Sakoja më pa nga koka te këmbët dhe tha:

— E do beu, ka gostinë për italianin. Le të ndërrohet e të vijë. Po pres jashtë.

Kur mori të kthehej, u lëkund, ngaqë s'e mban-te dot ekuilibrin nga të pirët. Te dera u përpoq pas cepit të arkës së vjetër, në të dalë përplasi këmbën te pragu dhe shau. Ne kishim mbetur të gjithë si të hutuar. Kishte ardhur përsëri edhe Lina, me barkun te goja dhe plot prenjka bojë kafe në fytyrë. Ajo rrinte në këmbë pranë zjarrit, si nëna, si Katerina, si unë. Babai, me shpatulla të mbështetura pranë murit, shikonte te këmbët me vetulla të ngrysur, kurse gjyshe Zica po sajonte një vend të ri në vatër për kokoshat.

— He, pa shih!, — tha babai. Pastaj m'u kthye mua. Këndon si Grigori ti apo jo? Në këndofsh për të qenë, shko. Jo për hatër të atyre jezitëve, po që ta tregosh veten.

Ishin çastet kur mua më pëlqente babai më shumë se kurrë. Fytyra i merrte një dritë të veçantë, në cepat e buzëve diçka i dridhej e i lëvrinte, një rrudhë e thellë ia çante vetullat në mes dhe kështu ai ngjante si një zot i pakundërshtueshëm. Pa shih, domethënë, ua kishin nevojën djemve të tij! He, le të gjenin si ata po të mundnin, le të pëlqisnin nga zilia.

— Hajde shko!, — më tha gati sikur më briti.

U ngjita lart dhe nisa të vishja mëngoren e re. Nëna erdhi pas meje me kandil në dorë, e vari kandilin në gozhdë dhe hapi sëndukun. Më dha setrën e Palit, opingat e Grigorit dhe një palë çorape të reja me lule. Më digjte fytyra si nga ethet nga hutimi dhe as e merrja me mend se ç'po ndodhte. Do të këndoja te sarajet, atje ku tani nxirrnin fjolla tymi një tufë oxhakësh njëherësh, ku ndrisnin të gjitha dritaret nga fenerët e petromaksët, ku herë pas here dëgjohej zëri i këngëtares italiane me atë «u-tapi-ta» e që për mendjen time s'ishte kush tjetër, po vetë e shoqja e Mano Liskës me fytyrë të pudrosur dhe me llërë të bëshme, që këndonte përpara italianit. Ndjeva një boshllëk të madh përbrenda kur m'u kujtua ky italian që shikonte si sarahosh nga Katerina dhe Nazirja atje në pyll.

I veshur me rroba të mira, kalova përmes odës së zjarrit, ku prita që babai të më thoshte diçka tjetër dhe ai vërtet më tha:

— Në të pyettë beu ose ai italiani se i kujt je, i thuaj se jam i Llazar Gjergjit! More vesh?

— Mora, — thashë.

— E, si e more?

— Ja, jam i Llazar Gjergjit do t'i them.

— Më paç uratën! Dhe të mos të trembet syri!

Rrugës Sakoja ecte përpara duke u lëkundur, kurse unë i shkoja pas.

Nuk e di se si këndoja për të tjerët, bile më vinte çudi që dikush i kishte thënë atij Sakos se unë këndoja si Grigori. Grigori tani dihej se si këndonte; në dasmën e Cacit ai i pat habitur të gjithë me atë zërin e tij që vinte pak si i ngjirur, që i dridhej sikur t'i lëvizte një purtekë e hollë brenda në fyt, që ia merrje vesh të gjitha fjalët e që, kur këndonte ca këngë të shtruara, të bënte për të qarë.

Njëherë, në tetor, unë dhe Grigori shkuaam t'u çonim bukë Gacit dhe Palit në arë. Rruga na nxori në ca lirishta me bar të njomë si push, ajri ishte i kthjellët si pikë loti, drurët qenë zverdhur të gjithë dhe të dehte era e njelmët e detit. Grigori nisi të këndonte vetëm; vetëm kisha kënduar edhe unë ndonjëherë, dhe, ndërsa dëgjoja këngën që Grigori ia kishte marrë me zë të ulët, më erdhi vetvetiu dhe nisa t'ia mbaja, duke u munduar që zëri im të puqej me të tijin. Grigori, duke mbajtur vesh me kujdes si ia mbaja, e ngriti dhe më zërin dhe mbas pak, me një dehje të çuditshme, ne po këndonim vërtet. Kënduam pothuaj gjatë gjithë rrugës pa i thënë asnjë fjalë njëri-tjetrit. Mbase dikush na kishte dëgjuar dhe i kishte thënë atij Sakos, po a do të mundja të këndoja përsëri si me Grigorin?

Në oborrin e sarajeve dukej një grumbull njerëzish që vërtiteshin sa të shkallët, sa tek ok-sozët ku piqueshin mishrat sa tek ahuret dhe pir-gjet e druve. Xha Uani, që e kishin thirrur për mishrat, rrinte në këmbë dhe u thërriste dy djem-ve të rinj:

— Bini pak kanellë, futjani në bark dhe i lyeni pak te bishtat.

— Të biem dhe një çikë ashtu, xha Uan?

— Dobarem dhe një çikë ashtu bini.

Sakoja, që i dëgjoi këto romuze, mbajti ha-pat dhe thirri:

— Lërimi zuzarllëqet. Hajde, piqni mishrat, atë bëni.

— Atë po bëjmë, zoti Sako, po duam ta bëjmë si më mirë, — iu gjegj xha Uani.

Shtëpia brenda ndriste nga dritat dhe gumë-zhinte nga zërat. Yzmetçinjtë dhe yzmetçeshat vër-titeshin me tepsi, me shishe rakish, me tabakara plot meze. Në korridorin e madh dhe në shkallë qenë shtruar qilima, ndrisnin e shkëlqenin lloj-lloj mobiljesh, pasqyrash e xhinglash. Unë nuk kisha hyrë ndonjëherë në shtëpinë e Azbi beut dhe gjithë luksi i saj më shkaktoi një farë marramendje-je, më krijoi diçka të pakëndshme kur mendova se sa të largëta dhe të paarritshme ishin këto për njeriun e thjeshtë.

Dy shërbëtore, veshur me rroba të reja dhe me përparëse të bardha, lyer e pudrosur si për dasmë, çonin tabaka me filxhana kafeje dhe gota shurupi në odat lart. Ato ecnin gjithë kujdesje dhe shkelnin me këmbët topolake në qilimat e butë. Sakoja i Banushit më hoqi pas tyre dhe më

goi lart, në një dhomë të madhe, ku ishte shtruar beu bashkë me miqtë. Në një kënd të saj ishte Shefitoja, sazexhiu, me shokët, me atë kapelen republikë të pluhurosur e të vjetëruar, me një pamje të trishtëme në sytë e tij dhe çehreprishur, ngaqë i digjte uthi. Gërnetën e mbante në prehër dhe shikonte përdhe.

— Ja, do t'ju këndojë ky sonete, — i tha Shefitos Sakoja dhe më nxori mua përpara.

Shefitoja ngriti sytë, ma bëri «ulu» me dorë dhe unë u ula në një karrige në qoshe, pranë atij që kishte defin.

Përpara nesh ndodheshin tavolinat e mëdha plot pjata, shishe, gota e pjatanca. Në të dy anët e tyre ishin ulur miqtë në ca karrige me shpinore të gjata dhe me nga një rrumbullake veshur me meshin të zi mu në mes të kurrizit. Azbi beu, hijerëndë, me një ballë të shtypur e kokë të shogët, me ca vetulla të trasha dhe me mustaqe si të ngjitura me zamkë, rrinte në krye me vetëdijen e dinjitarit që e nderojnë të gjithë. E shoqja; zonja Mukadez, e hollë dhe e thatë si një cironkë, veshur me një fustan të errët ku i dilnin supet si kunjja, buzëqeshte si e hutuar dhe i qenë skuqur faqet nga emocioni. Në verë këtë zonjë e pata parë një herë në pyll tek hante manaferra. I qenë lyer buzët me lëngun e zi të tyre dhe më qe dukur, pranë yzmeqares së vet, sikur kishite lajthitur dhe pat marrë arratinë. Në gjithë atë rreth grash, fytyra e saj e fishkur dhe e tharë dukej më e shëmtuara dhe pikërisht, duke ndërmbase këtë gjë, ajo pat ngrirë atje në karrigen e vet dhe herë-herë hidhte vështrime gjithë helm majtas e djathtas. Në krahun tjetër të beut rrinte

sinjor Peruxhini, bukuria vetë me atë veshje gjithë sqimë, rruar e krehur me kujdes, me mustaqet e holla mbi buzët e kuqe, me atë vështrimin gjithë gaz e dritë dhe me buzëqeshjen e përherëshme që i zbulonte dhëmbët e bardhë. Ngjitur me të ishte nënprefekti, i shkurtër e me një kokë të rrumbullakët, me ca veshë të vegjël dhe me qafë të shkurtër. Kur donte të kthente kokën, ai rrotullonte gjithë trungun. Ishte nga Mati. Yzmetçinjtë më të shumtën e herës nuk ia merrnin vesh gjuhën dhe zëvendësprefekti përsëriste kërkesat, duke bërë shenja me duart e trasha si kopan. Pastaj vinte postkomandanti, një burrë i gjatë me uniformë fringo të re. Nuk e di përse shikonte herë pas here nga ana e Shefitos, pastaj ngrinte kokën edhe më lart dhe shihte se ç'bëhej me gjithë atë lëvizje në korridor. Përballë tij ishte Mano Liska dhe e shoqja. Ajo dukej si perri me atë fytyrë të gjatë e sy të mëdhenj, me flokët e butë e të dendur që i binin gjer poshtë në gushën e bardhë, me një të kuq të lehtë në fytyrë dhe me një frymëmarrje disi të nxituar, sikur ta kishin ndjekur nëpër shkallë dhe ajo, falë këmbëve të lehta, ishte ngjitur me nxitim dhe sapo ishte ulur në atë rreth miqsh. Mano Liska i verdhë si meiti, me dy zgavra të mëdha rreth syve, me qafë të hollë e të gjatë, gati sikur do të rrezohej në tokë si ata gogozhelët e arave, po që se lëvizte nga vendi e shoqja, pas së cilës dukej sikur mbështetej. Në tavolinë ishin ulur edhe zonja e zotërinj të tjerë, të cilët as i njihja dhe as i kisha parë nga kishin ardhur. Muniri i Zarusdinit rrinte pranë një burri me jelek të bardhë dhe diç i thoshte duke kthyer nga ai herë pas

here atë surratin e tij me meshin të zi mu në vendin e hundës.

Dollinë e parë e ngriti vetë Azbi beu, i cili u ngrit në këmbë me gotën në dorë, pas tij u ngritën të gjithë dhe ai, duke folur fare ngadalë, tha se ishte shumë i gëzuar që kishte në shtëpinë e vet një mik si Peruxhini, kur Shqipëria kishte një mike si Italia e kur kjo miqësi, për të mirën e përbashkët, do të shkonte duke u forcuar. Si-njor Peruxhini, nga ana e vet, pasi i bëri lavde Azbi beut, mikpritjes shqiptare, lartmadhërisë së tij, Zogut të Parë, tha se Italia gjente të Shqipëria një vend mik, karshi të cilit jepte ndihmën e painteres për zhvillimin e tij në modelin e qytetërimit roman.

Pastaj të ftuarit u sulën në të ngrënat e në të pirat. Pinin raki, verë edhe birra. Në pjatanca kishte mish dashi, mish gjeli, lloj-lloj mezerash e turshirash.

Kisha një marramendje nga zhurma dhe zallahia e kësaj darke. Mua sikur më dhembnin sytë të shikoja fytyrat e tyre të ngjallura e të skuqura nga pija. Rrija në një qoshe dhe vëreja fytyrën e Shefitos, ustajt të madh të gërnëtës në gjithë anët tona. Ai rrinte me sytë ulur te pjatat, përtypte ngadalë një kore buke dhe sytë i kishte si të përhumbura diku. Gostia që ndezur dhe tani fytyrat po çelëshin më shumë, po shtoheshin lëvizjet e kokave, të duarve, po bëhej më i rrëmbyeshëm lumi i fjalëve. Në fund që ulur Sakoja i Banushit dhe shqyente një kofshë gjel-deti, duke ulur kokën poshtë si qetë që hanë tinëz.

Shefitoja zgjati dorën, më la përpara një çikë mish dhe për herë të parë më foli:

- I kujt je ti, more bir?
- I Llazar Gjergjit, - thashë unë.
- Aa? Po hë, a di të këndosh?
- Nuk kam kënduar ndonjëherë, - thashë.
- Mirë, bir, mirë. Si të dish.

Shefitoja, çehreprishur, e mori gërnetën në gjunjë. Vura re se ai e përsëriste vazhdimisht këtë veprim: e linte pranë këmbëve, merrte një kore buke, kthente në gojë një pikë raki, pastaj e ngrinte prapë gërnetën në gjunjë dhe kështu vazhdimisht. Po këtë radhë ai, si e mori kutinë e gërnetës në gjunjë, nisi ta hapte.

- Po hë, or të shkretën, se na le shurdh, - tha Sakoja që e vuri re.

Beu ngriti kokën dhe pa nga ana jonë. Mbas tij shikoi edhe sinjor Peruxhini, i cili përplasi pëllëmbët dhe qeshi duke e shqyer buzën vesh më vesh. Ra një heshtje e thellë dhe në këtë heshtje unë dëgjoja rrahjet e zemrës sime. Nuk doja të këndoja para atyre. Po kridhesha e fundosësja diku, po humbisja si në mjegullirë, po në atë çast kumboi gërnetë e Shefitos, mbas tij ia ktheu violina, llahutat, defi... Ustai kishte marrë një kaba të shtruar, vaj e pikëllim pa kufi, lotë e ngashërime që dilnin nga gryka e gërnetës si nga fyti i një njeriu që rënkon për fatin e tij. Kjo kaba seç ndolli në fytyrat e të gjithëve. Si mbairoi ajo, bisedat qenë rralluar. Azbi beu, si për të prishur këtë përshtypje, u kthye e diç i tha një shërbëtori. Ky kurdisi gramafonin dhe mbas pak u dëgjua ajo këngëtarja italiane me «u-tapi-ta», fytyrën e së cilës unë e përqsasja me atë të së shoqes së Mano Liskës, e cila...

...E cila tani shikonte në sofrabezin e tavoli-

nës. Përballë i rrinin Azbi beu e Peruxhini, të cilët ia kishin ngulur sytë dhe diç u kishte mbetur në buzë pa ia thënë akoma. Italiani ishte njeri i zgjuar; ai, ndonëse i ri, tridhjetë e dy vjeç burrë, në këto punë sikur qe rrahur me vaj e me uthull. U ngrit dhe ftoi zonjën e beut të kërcenin, kështu që e shoqja e Manos mbeti e lirë. Ajo u ngrit e, pasi këmbëu dy fjalë me buzë në gaz me të shoqin, shkoi të kërcente me beun. Çiftet u ngritën njëri pas tjetrit dhe vinin vërdallë nën dritën e petromaksëve që u jepnin hije e dritë fytyrave të tyre. Shërbëtori vinte e hiqte pllaka gramafoni dhe dardahulët u djersitën duke u hedhur e ardhur vërdallë me zonjat e tyre.

Shefitoja ishte tepër i mërzhitur. Ai këndoi një këngë vetë, atë të Çerçiz Topullit. E qau Çerçizin me oi, oi, po kjo nuk i pëlqeu beut dhe Shefitoja e mbylli gërnetën dhe as ai e hapi më e as i thanë që ta hapte. Gramafoni u shqye së kënduari. Çiftet ngriheshin e uleshin radhazi. Kishim dëgjuar të bëheshin gostira të tilla me dans, po në fshat beu s'kishte bërë kurrë një gosti të tillë. Yzmetçinjtë e yzmetçeshat, akshinjtë e shërbëtorët, gjithë sa ishin, mblihdeshin hera-herës te dera e zgjatnin kokat e shqyenin sytë. Në oxhakun e madh digjeshin kërcunjtë e mëdhenj me flakë, fytyrat e të ftuarve qenë skuqur e dërsirë dhe ai, sinjor Peruxhini, ndërsa kërcente me të shoqen e Mano Liskës, diç i thoshte pranë veshit, që e bënte gruan të qeshtë e të hargalisej, duke e shikuar italianin me ca sy të zjarrtë...

Unë u vodha dhe ika. Kishte kaluar mesnata, qielli ishte me yje dhe nga Mali i Hithrës frynte një thëllim i ftohtë. Ndieja një si ngashërim për-

brenda, nuk i di pse kisha atë turbullirë në kokë. Diku larg angullinin qentë, bardhësia e dëborës që hapej deri tej në fushën e pafund kishte diçka të shpëlarë, të mërzitshme dhe vajtuëse. Fshati ynë, me tri lagje në dy kurrize kodrash, më tepër me shtëpi kallami e me çati kashte, flinte në një gjumë të mardhur, i mbështjellë nën çarçafin e ngrirë dhe i nanuritur në erërat e akullta të pasmesnatës. Sarajet e beut, plot drita dhe ngazëllime, e bënin gati ireale gjithë jetën tonë. Përpara atij shkëlqimi të dukej absurde dhe e pamundur jeta jonë me një kothere bukë për darkë, me dy thëngjij zjarri në vatër, me gjymtyrë të lodhura e të rraskapitura që mundoheshin t'i çlodhnim e t'i qetësonim në ato net dimri. Nuk e di se si që vendosur një hendek i çuditshëm midis gjithë kësaj panorame dimërore të fshatit dhe atyre sarajeve ku ca zdërhylër, s'dihet se si, ishin aq të ngopur e aq të lumtur. Por ajo që më goditi më shumë atë natë ka qenë pritja që më bëri babai. Unë hyra në oborr dhe në odën e zjarrit pashë dritë kandili. Tepër rrallë qëllonte ndër ne të rrinin zgjuar gjer në atë orë, se harxhohej vajguri. Dritë në këtë orë mund të kishte po të që njeri sëmure, ose... Mua më shkoi mendja te Lina. Mbase kishte ardhur nënë Varvara dhe Lina tani po lindte. Mbajta hapat pranë derës, po nga brenda nuk dëgjohej ndonjë zhurmë. E shtyva kanatin dhe, kur u ndodha brenda, pashë babanë që rrinte pranë vatrës me dy kongjij zjarri dhe dremiste. U gëzua që më pa të kthehesha dhe ngriti kokën e më tha:

— Hë?

Unë s'dita ç'ti përgjigjesha. Atje s'më kishin

përfillur fare, pa le të më kishin vënë që të këndoja. Kurse babai kishte ndenjtur zgjuar nga një dëshirë e ethshme që i biri i tij, djali i vogël i Llazar Gjergjit, të ligjëronte si bilbil atje në sarajet e Azbi beut dhe beu e italiani të zgurdullonin sytë nga habia dhe të pyesnin gjithë zili: «I kujt je ti, more djalë » dhe ai t'i përgjigjej: «Jam i biri i Llazar Gjergjit». Babai më shikonte pa i lëvizur qerpikët, në bebet e tij se ç'dridhej një si ankth e shqetësim dhe nga kjo, nuk e di pse e nuk e di se si, shtrembërova buzët dhe, si rrallëherë në jetën time, ngashëreva. Babai i kup-toi të gjitha ose i mori me mend dhe, kur unë kuita si këlysh, kërciti dhëmbët dhe më bërtiti:

— Ç'të gjeti? Hajt, shko fli e mos më çaj kokën!

Italiani dhe miqtë që erdhën nga qyteti ndenjën dy ditë në fshatin tonë dhe beu u bëri shumë nderime. Ata shëtitën me kuaj pyllin, panë limeret e hergjelesë, dolën bregut të kënetës e se ç'caktonin duke treguar me dorë nga veriu në jug. Ishte Azbi beu, sinjor Peruxhini, Mano Liska, zëvendësprefekti dhe postkomandanti. Pastaj ikën dhe në fshat mbeti një fjalë, e cila ngjalli shumë biseda: Sinjor Peruxhini merrte me sipërmarrje pyjet për lëndë ndërtimi dhe lëndë druri. Në Gojan do të ngrinte një sharrë, kurse nga Gojani gjer te limeret e Sopit të Verdhë, do të ndërtonte një dekovil. Gjithashtu thoshin se sinjor Peruxhini kishte lidhur një kontratë me Mano Liskën për njëqind e pesëdhjetë kuaj hergjele, të cilët do t'i çonte në Itali për nevojat e ushtrisë. Mano Liska këto do t'i blinte e do t'i grumbullonte nga tregtarët e tuxharët vendës dhe do t'i shpinte në Du-

rrës... Qe dimër me lajme tronditëse ai, diçka e re, e pakuptueshme dhe që të ngjallte një shqetësim të çuditshëm po hynte në jetën tonë. Thoshin se do të vinin italianët që të punonin te sharrat. Nuk e di përse, po këta italianët ne i përfytyronim me pantallona të shkurtra dhe me nga një kapele me pupël gjeli. Ne ishim kureshtarë të shihnim se si do të mbushej pylli ynë me njerëz të tillë me pantallona të shkurtra e me pupla gjeli.

VI

Në fund të dhjetorit lindi Lina.

Po gdhihej, kur dëgjova zëra në odën e Linës, pastaj disa hapa që shkelnin me majat e gishtërinjve në dërrasa. Hyri Katerina dhe, kur vuri re se qeshë zgjuar, tha:

— Hajde, Simon, do të shkojmë te Varvara.

Zëri i saj dridhej dhe, teksa vishesha me nxitim, vëreja hijen e errët të Katerinës pranë derës dhe më dukej sikur ajo dridhej. Kishte ardhur çasti që në shtëpinë tonë, mbas kaq kohësh, do të dëgjohej zëri i një foshnje. Kjo gjë më preku dhe sikur m'u këputën krahët në bërryla.

Ne shkuam te Varvara gati duke rendur. Nga jugu frynte një erë e fortë. Dëborë e parë që tretur që para një jave dhe tani rrugët ishin me llucë. Varvara, një plakë e imtë që i dilte mjekra përpara si çekiç, bëri gati ç'i duhej dhe erdhi me ne. «Me jetë, me jetë», — murmuriste me vete, ndërsa mezi çapitej nëpër baltën ngjitëse. Atëhere unë i thashë ta merrja në kurriz dhe, pa e bërë të gjatë, e ngrita hopa. Katerina nxitonte

përpara, unë e ndiqja hap pas hapi. Plaka ishte kockë e lëkurë, e lehtë si një kacek i mbushur me kashtë. M'i kishte harkuar duart e ashpra në gushë dhe lëkundej e rënkonte. Ndieja dhimbshuri për Varvarën e gjorë që ishte dobësuar aq shumë. Me të nëna na kishte lindur ne të gjithë, me të gratë e fshatit kishin lindur gjithë fëmijët. Ja me Varvarën e vogël sa një grusht, të rreshkur e të tharë nga pleqëria.

Afër mëngjesit shtëpinë e mbushi e qara si prej sherreti e foshnjës së vogël. Nëna, që kishte veshur polkën e verdhë, zbriti në odën e zjarrit dhe, ndërsa i shtrembërohej buza nga gëzimi dhe nga ngashërimi, tha:

— Djalë!

Babai çoi dorën dhe kapi kamastrën:

— Të na rrojë!

Kishte ardhur një njeri në shtëpinë tonë, ja, në këtë mëngjes të hirtë me erë, me një panoramë të zymtë dimërore, me pyllin e lagësht atje larg dhe me re të murme që udhëtonin fare ulët. Dhe ç'fuqi të jashtëzakonshme që kishte! Na kishte gjallëruar dhe na kishte prurë një gëzim që s'thuhet me fjalë. Babai qe hutuar, po nuk e jepte veten. Kruante zërin, kollitej, ngrihej, bënte sikur shikonte motin, pastaj ulej përsëri.

— Të të rrojë nipi, gjyshe Llazar!, — i thoshte gjyshe Zica, e cila me këtë rast vetë qe bërë stërgjyshe.

— Të na rrojë, të na rrojë!, — përsëriste babai dhe i ulte sytë menjëherë te qesja e duhanit duke tundur kokën. Ishte i mallëngjyer.

Ne u çuam haber Cacit, Palit dhe Grigorit për gostinë e emrit të djalit. Vëllezërit erdhën për

gostinë dhe mua më mbetën sytë te Caci. I heshur e shtatmadh, me krahët të gjatë e duart si panxha, ai e mori djalin në krahë dhe e vështroi një copë herë. Lina, që qe ngritur nga lehonëria dhe rrinte e veshur me rroba të mira, buzëqeshte e skuqej nga gëzimi. Pali i gdhendi një rreth të ri djepit dhe i vizatoi me tel të skuqur ca lule e ca zogj që fluturonin. Ishim të gjithë në shtëpi, shumë burra e shumë zëra dhe kjo na kishte gjallëruar të gjithë. Sidomos e pushtonte një gjallëri e veçantë shtëpinë tonë, kur e lanim në govatë djalin e vogël dhe ai çirrej e bërtiste si ndonjë keq që e kapin për zverku. Foshnjën herë e lante nëna, herë Marigo Likoja që qe përtërirë e pat thënë që djalit t'ia vinin në emrin e të shoqit Aleksit, dhe herë vetë Lina. Ne, gjatë kohës së shtatzanisë së saj, sikur kishim harruar ta shihnim Linën në fytyrë, kurse tani, si papritur e kujtuar, qe shfaqur para nesh ashtu e bukur dhe me vështrim të butë siç qe, një grua që s'ia dëgjoje kurrë zërin dhe që qe e dashur me të gjithë. Djalin e kishte lindur me leshra të zeza, të gjatë dhe plakat pështynin kripë dhe e hidhnin në zjarr që të mos e merrnin mësysh.

Mëngjesin e dytë, si kishin ardhur vëllezërit për djalin, babai u gdhi disi i ngrysur, pa atë harënë dhe gëzimin e zakonshëm të atyre ditëve. Bashkë me lajmin që u kishte çuar Cacit dhe Grigorit që të vinin, u kishte çuar fjalë gjithashtu që të binin edhe ndonjë para me vete nga rroga e tyre. Por ata para s'prunë, pasi kishin kërkuar e s'u kishin dhënë gjë.

Babai më thirri te dera e shtëpisë dhe, ndër-sa u tërhiqte gjalmat kularëve të rinj, më tha të

bëhesha gati se do të shkoja me të. Nëna kishte bërë gati dy bohçe me pëlhurë liri dhe do t'i çonim te Muniri i Zarudinit për t'i shitur. Unë i mora bohçet e i vura në hejbe, hejbet i hodha në kurriz dhe dola pas babait, i cili pinte duhan dhe ecte para meje pa bërë zë. Po kuptoja atë ditë të vërtetën se babai ynë, si të gjithë të varfrit, rron-te me ëndrrën për të blerë një arë a për ta ndër-tuar një çikë më mirë jetën, në kohën kur mbi shpinë kishim edhe Azbi beun, edhe Munirin e Zarudinit, edhe Mano Liskën, edhe... Kjo që ën-dërronte babai ishte një gënjeshtër, ishte një ma-shtrim i përjetshëm. Sepse, ata që na rrinin në shpinë nuk ta lëshonin perin si të doje ti, po trak, t'i prisnin krahët sa herë që donin e sa herë që të shihnin se dikujt i kishte hipur mendja të dilte nga vatha. Shpresat tona u ngjanin baticave e zbaticave, ngriheshin e suleshin përpara, por ja, vinte një çast e tërhiqeshin prapë, të thyera e të mundura, dhe vendin e tyre e zinte një dësh-përim i shtruar, i hidhur dhe i thellë, ja, si ato retë e largëta, të qullëta e të zeza, që lëshonin një vesë shi mbi tërë fushën dhe mbi tërë Malin e Hithrës me ato kurrize të zhveshura si plagët në kurrizin e një mushke.

Sheshi midis dyqaneve te Pusi me Çikrik ishte tërë baltë lluvariqe nga këmbët, plot pupla patash dhe lëmizhde byku. Një ditë më parë, si në çdo të hënë, aty qe bërë pazari dhe fshatarët kishin prurë për të shitur pata, shporta me vezë, vadena dimri të mbajtur në kashtë, derra. Të katër-pesë dyqanet që rrethonin atë shesh, me tabela të ndry-shme të vëna shtrembër mbi dyer, kishin bojën e baltës, sepse lagështia u kishte depërtuar nëpër

suva, ua kishte rrëzuar petat e bojës e të gëlqeres dhe i kishte bërë tërë bllana të mëdha e të shëmtuara. Aty shiteshin: vajguri, ushqime, çerte, manifaturë, ishte një berber dhe një kovaç. Në këtë pazar zotëronte Myniri i Zarudinit, që kishte dyqanin me manifaturë e çerte, po që në të vërtetë tregtinë më të madhe e bënte me kontrabandën e duhanit. Makut si një derr pas fitimeve, qaraman si një grua lavire, me hundën të bërë fërtele nga frëngjuza, ai ishte i paepur dhe këmbëngulës si një brumbull në punën e vet. Dy a tri herë në javë e bënte rrugën e Lushnjës, herë hipur në kalin e tij kërr, herë në këmbë duke çarë baltën gjer në gju. Hante si varfanjak, përherë pothuaj një copë bukë misri me ullinj e qepë, ankohej e thoshte se kishte kalamaj për të ushqyer, se jeta po shtrenjtohej shumë e se, po të mos vije një lek mënjanë, me kohët që po vinin mund të vdisje për bukë.

Babai, kur mbërritëm te sheshi, m'i mori hejbet nga krahu dhe i mbajti në dorë. Dera e dyqanit të Munirit ishte e hapur dykanatash. Muniri, që deri në atë kohë rrinte i kërrusur mbi banak, u hodh e na doli përpara, zhurmaxhi e plot temenara si ia donte puna, duke shpërndarë cirka pështyme e duke ngrënë r-të:

— Udho, udho, Lladhadh, udho!

Shumë fjalë nuk ia merrja vesh, më ngjante si një grykë gjymi që valonte, duke bërë lluk-lluk-lluk.

Babai bëri një copë herë pazar me të, më shumë me nojma sesa me fjalë. Kishim 30 kut pëlhurë që babai donte ta shiste toptan për një napolon. Gjysmat e parave, do t'i merrnim harxhe,

kurse Muniri thoshte se tani që Italia nxori basmanë, as të mos na gënjente mendja se do të merrte nga plaçka që kishte prurë më shumë se dy dollarë. Nuk e kisha dëgjuar babanë të bënte pazar si atë ditë; Muniri, të oilit i kishte ardhur zogu te dera, ngulte këmbë në pazarin e vet. Mua më vinte të merrja një shuk baltë e t'ia ngjeshja atij Munirit mu në vendin e meshinës.

— Thuajmë të të jap borxh, të jap, — thoshte ai. — Po të më japësh një plaçkë që s'më vlen, këtë s'ta bëj dot. Unë të kam mik, Lladhadh, pëdh kokën e thupave.

— Një napolon është badjava, mor zot i nderuar, — thoshte babai, vështrimegër dhe i përmbajtur. — Na kanë rënë krahët copë sa e kemi mbjellë, rritur e shkukur, u kanë rënë gishtërinjtë copë grave sa e kanë shkrifëruar, t'jerrur e endur. Gjynah nga perëndia. S'kam nge ta çoj në Fier e në Lushnjë, se e kam hallin sot, pa edhe një napolon e gjysmë edhe dy e shisja.

— Pë ndedh, Lladhadh, ja po të ap dy doladh e gjyhëm, më hum h'të ap dot. Të kam mik, aman. Të ap hua? Hë, të ap hua po dehe?

— Po ta kam një borxh, more Munir, si do t'i bëj dy? Meqë s'dashke, more zotëri i nderuar, mbetsh me shëndet.

Babai i hoqi hejbet nga banaku gati sikur po i rrotullonte që t'i hidhte jashtë, pastaj doli me vrull nga dyqani. Afër pusit më priti në këmbë dhe, ndërsa turfullonte e ziente me veten, më tha pa më shikuar në sy:

— Na këto dhe çoji te Manoja. Po të dha një napolon mirë, po e zgjati pazarin, jepja sa t'ia tho-

të mendja kodoshit. Kur të kthehesh, merr dy qillo sheqer e dy oriz dhe hajde në shtëpi.

Ai çau përmes baltës me ato shalët e gjata, duke tundur shpatullat e gjera e të fuqishme. Jakën e setrës nëna ia kishte arnuar me një copë kadifeje bojë bari dhe arna tani i dukej si një karkalec i madh jeshil që i kishte ndenjtur afër zverkut.

Te Mano Liska nuk kishte lëvizje fare. Oborri i tij ishte i shkretë, pa gjallërinë e pulave, derrkucëve e patave që zakonisht lëvrijnë në oborret tona. Balli i shtëpisë, lyer me gëlqere të bardhë, dyert e dritaret që nxinin nga vaji i lirit dhe verniku, të bënin të të dukej sikur po futeshe në një teqe. Ngjitur me konakët, Mano Liska kishte bërë një shtesë me mure tullash, mbuluar me një çati të re me tjegulla Evrope. Te shkallët ishin mbjellë dy lehe lulësh, që tani ishin të thara e të shkrumbosura nga dimri. Nga fundi i oborrit ishte një stelë me dërrasa dhe atje nisi të lehte një qen, që rrinte brënda kutullaç dhe nuk bënte të ngrihej në këmbë. Në atë çast, nga e ndara me tulla të kuqe, doli një burrë i shkurtër i majmë, me një fytyrë të kuqe dhe me mustaqe e vetulla të thijnjura. Ishte Lili, yzmeqari i Manos, që merrej me kafshët e barrës. Prapa shtëpisë Manoja kishte ndërtuar një ahur të madh dhe atje mbante 6-7 kuaj, me të cilët binte e çonte mall në Lushnjë e në Fier.

— Çfarë ke aty?, — më pyeti yzmeqari, duke më parë me ca sy të pangjyrë.

— Dua të takohem me Manon, — thashë unë.

Ai ngjiti shkallët dhe trokiti me noçkën e gishtit.

Doli e shoqja e Manos, që i kishte lidhur flokët me shami.

— Hajde, — më thirri. — Ja, lëshoje këtu. Ç'na ke sjellë?

— Pëlhurë, — thashë, duke lënë hejbet në hatat.

— A? I kujt je ti?

— I Llazar Gjergjit, — thashë unë.

Pa shih, s'më njihte, ë? Atëherë kur e ndiqte nëpër ara Bani i Sotirit dhe ajo më mbante pranë duke ma harkuar llërën pas qafës më njihte mirë, kurse tani s'e dinte se kush isha!

— Ç'bën xha Llazari, do të na e bjerë gjithë pëlhurën neve?

— Nuk e di, unë solla vetëm këtë, — dhe nxora nga hejbet torkat me pëlhurë që nëna i kishte lidhur kryq me gjalma.

E Mano Liskës u përkul, i mori në dorë, pastaj tha:

— Sa të tha xha Llazari t'i mbash?

Ajo më vështroi me ata sytë e zez që mua për herë të parë m'u dukën se shikonin pak vëngër dhe ndieja parfumin që dilte nga shtati i saj.

— Një napolon toptan, — thashë unë.

Asaj nuk i ndryshoi fare shprehja e fytyrës, po më tha «Hajde» dhe unë i shkova pas e u futëm në të ndarën me tulla të kuqe, që ishte plot rafte dhe me një banak të gjatë nga ana e murit. Këto rafte qenë mbushur me pëlhurë liri, me bashka leshi, me topa duhani, andej nga fundi kishte ca kade të mëdha djathi e gjalpi, ca damixhane rakuie e vere, në një qoshe tjetër ishte një pirg i madh me stika pishash. Të zotët e shtëpisë bënë tregti gjithfarëshe pa sqimë e pa naze. E Mano Liskës

i vuri torkat e pëlhurës mbi banakun e gjatë, i zgjidhi dhe mori kutin e nisi t'i maste. Si mbaroi, me një buzëqeshje gjithë dritë ku i zbuloheshin dhëmbët e mëdhenj e të bukur, u kthye nga unë dhe më preku me gishtërinj nën gushë në shenjë përkëdhelie.

— Një napolon toptan? E ke shumë, as 28 kut nuk janë. Mirë, për ty po jap tre dollarë. Na dhe thuaj xha L Lazarit sa të ketë ta bjerë këtu e të mos mundohet tek ai Muniri.

Futi dorën në brez me një lëvizje energjike dhe nxori që andej portofolin. Më la tre dollarë në dorë, pastaj u zgjat në sirtar, mori dy kokrra karametele e m'i shtiu në xhep.

— Bëji të falura xha L Lazarit... çfarë, të duken pak tre dollarë që po mendohesh në këmbë? Po qe se s'do, ja, merri prapë torkëzat tuaja, unë s't'i mbaj me zor.

Nuk guxoja ta shihja në sy këtë grua. Nga e majta rrinte Lili, e ndieja se m'i kishte ngjitur sytë e bardhë në fytyrë dhe heshte.

— Hë, do t'i lësh?

U ktheva dhe dola. Ajo, sikur të qe kujtuar befaz për diçka, ma vuri dorën në sup dhe më rrotulloi nga vetja:

— Pa dale? Ha... ha, ha, ha, — qeshi. — Po ti qenke ai... po ne jemi miq! A e mban mend? Ha, ha, ha... Na, merri dhe këto karametele. Dale... Po, ti je Simoni. Të falura xha L Lazarit, Simon!

Kisha kapërcyer portën dhe ngulja e shkulja këmbët me nxitim në baltën ngjitesë të rrugës. Në grusht shtrëngoja tre dollarët dhe, kur dola te Pusi me Çikrik, u kujtova se duhej të blija dy qillo sheqer e dy qillo oriz.

VII

M'u kujtua kjo ngjarja e shitjes së pëlhurës për emrin e djalit të Cacit, sepse për herë të parë në jetën time kuptoja se, që të rroje, nuk ishte e mjaftueshme të derdhje djersë e mund, të punoje si kafshë nga mëngjesi në mbrëmje. Nuk ishin të mjaftueshme tërë ato ditë e net që na kapiste lodhja deri në kockë, tërë ai munda ynë për të rritur dy degë misër e dy tufa li, ajo kapitje e sflitje e grave të gjora që ngjiteshin në mal e rrihnin lirin përmes zhegut përvëlues, ajo rropatje e ai stërmundim. Më kujtoheshin nëna, Katerina, Lina si i zinte gjumi me drugëzat e tezgjahut në dorë, si u binte koka ngadalë te shtjellësi i pëlhurës e ato dremisnin, koteshin. Fytyrat herë ua çelte ndonjë ëndërr e bukur e herë ua ngryste ndonjë gjë e keqe. Ja, të fusnin tre dollarë në dorë, dy kokrra karamela në xhep dhe të përkëdhelnin në gushë me një dorë të butë si lëkurë gjarpri. O nëna ime e shkretë, o të dashurit e mi! Më ishte mbledhur një gjyç i madh në grykë, doja të qaja, të fusja kokën diku dhe ta shfreja atë helm që më qe mbledhur në zemër. Mbaja në sjetull letrën e sheqerit e të orizit dhe më mjegullohej rruga dhe fusha nga ai dëshpërim i madh që më pat hyrë në zemër.

Në pranverë... ne i kishim shumë të bukura pranverat me Malin e Hithrës që niste e jeshilonte, me kumbullat e bajamet e lulëzuara që duke-shin si napa të bardha e si napa rozë që fryheshin e rrinin në ajër. Sipërfaqja e detit bëhej blu, pylli hidhte hije të errëta në gjiret e kënetës, lëndinat sikur mbuloheshin me byrynxhyk nga bari i

hollë me një gjelbërim si në të verdhë. Dhe frynte nga ana e jugut era e butë e Myrës, na gufonte në gjire e na flladiste fytyrat, duke tharë baltën e rrugëve e duke harlisur sythet e gjethet e njoma që plasnin ngado. Atje në brigjet e Përroit të Asafit, peligorgat bënin vorbulla fluturimi, klithnin poshtë e klithnin lart për të ndjellë shoqja-shoqen që të bënin foletë, ndërsa në zabelet e vogla, me lëmyshkun e ri që shkëlqente si argjend, trallisej xhinxhirka duke shikuar nga qielli e duke zgjatur cicërimën «tio, tio, tiks...» sikur të ishte e dehur. Me ditë e ditë dhe ndërrohej faqja e tokës, të thërriste me një gëzim të çuditshëm grahma e dheut të lëruar, kakarisjet e pulave pranë koteceve, buluritjet e lopëve, që i çonte lopari buzë kënetës. Nën atë diell, nën atë ajër e nën atë qiell që shpalosej i kaltër dhe i thellë gjer në pafundësi, të dukej sikur nuk kishte as halle e as vuajtje, të ikte mendja nga mendime të bukura, të rrihte zemra fort për gëzim e lumturi. Të bëhej sikur ja, sa të merrje një vrull dhe do të hovje përpjetë, do të fluturoje dhe do të përfshijë gjithë atë larushi ngjyrash e drite, gjithë ato hapësira të kredhura në fshehtësi e të praruara nga dielli, ndërsa në gjoks të dridhej diçka si një purtekë e hollë argjendi, diçka që të lektiste si një mallëngjim.

Në atë pranverë te ne u ngjallën shpresa të reja, të cilat sikur e shëruan babanë nga një si lëngim që hoqi atij dimri. Mano Liska, si mblo dhi tuxharët dhe disa fshatarë që kishin për të shitur kuaj hergjelë, si bënë pazarin e caktuan numrin, nisi të kërkonte njerëzit që do t'i zinin këto kafshë gjysmë të egërsuara që vërtiteshin pa

zap në limeret e tyre. Kuptohet, të parin njeri që thirri, ishte babai ynë...

Këtu desha t'ju them diçka që nuk më ka rënë rasti t'jua tregoja më përpara. Kjo ka të bëjë me Cacin. Ky Caci ynë, kokëbardhë e trupmadh, i heshtur e i patrazuar me njeri, kishte një veti që rrallë takon ta gjesh të kushdo. Ngrihej që pa gdhirë dhe shkonte të pusi që kishim në fundin e oborrit. Aty lëshonte çikrikun dhe mbushte me ujë lugjet prej druri, gërraçët e pulave, vadiste lehet e zarzavateve, mbushte qyporet pranë derës, derdhte ujin e vjetër nga një kade që kishim buzë murit dhe e mbushte me ujë të ri. Pastaj, si nuk dinte se ç'të bënte më, zhvishej dhe lahej duke përplasur ujin me forcë pas fytyrës dhe pas zverkut. Muskujt e krahëve të fortë dhe të gjoksit të gjerë i ngriheshin topa-topa. Ai derdhte dy e tri kova ujë për t'u larë, frynte e shfrynte si dem, pastaj fshihej një copë herë sa e skuqte lëkurën, hante ç'i linte nëna në sergjene dhe ikte në punë. Kjo energji i shfaqej sidomos në atë vetinë e tij të rrallë: kur shkonte për në punë ose kur kthehej, nuk ecte rrugës si gjithë njerëzit e zakonshëm, po rendte. Ngrinte bërrylat, ulte kokën dhe hidhte këmbët njërën pas tjetrës, sikur ndiqte njeri. Mund të rendte kështu një ditë të tërë pa ndier lodhje fare. Duke rendur shkonte për pazar gjer në Lushnjë e gjer në Fier. «Ç'e shtyn të rendë?», — pyesnin njerëzia të habitur. — Ç'e shtyn të rendë sikur e kanë magjepsur xhëndet?». Në fillim, as nuk qenë mësuar me të, edhe Cacit i vinte zor ta shihnin njerëzit duke rendur. «Ku shkon, o i uruar?», — e pyesnin dhe Caci, që kishte gjetur një përgjigje, ua priste:

«Ja, më kanë ikur ca shokë përpara dhe dua t'i arrij». Pastaj u mësuan me të dhe, kur binte fjala, thoshin: «Ehu! I biri i Llazarit ka krahë si zogu dhe fluturon në qiell». Po, po, vërtet, sikur kishte krahë e fluturonte.

Njëherë në shtëpinë tonë erdhi një mik me një kalë çil. Kali iku nga litari dhe, i sertë e i xhindosur siç qe, mori me të katra fushën drejt kënetës. Rendte e ngrinte pluhurin duman, hingëllinte e dredhonte dhe s'kishte ndër mend të ndalonte gjëkund. Mikut mend i iku mendja nga meraku se i humbi kali dhe s'dinte se ç'të bënte. Po ja, na del Caci dhe i thotë që të mos e prishite gjakun, pasi kalin do t'ia zinte ai. Nuk pat ndodhur ndonjëherë që një njeri të ndiqte një kalë vetëm për vetëm dhe ta zinte. Burrat e fshatit tonë, kur u duhej të kapnin kuaj hergjele, bëheshin pesë-gjashtë vetë, merrnin litar e kuaj shale që t'i ndiqnin, shkonin në limeret e hergjelesë, bënin vatha me hunj dhe kështu prit andej e prit këtej i zinin ato që donin. Kurse kjo që thoshte Caci ishte e pabesueshme. Megjithatë ai shtrëngoi rretrat e opingave, hoqi setrën dhe u lëshua me vrap drejt fushës nga kishte ikur kali.

E ndoqi atë kalë shtatë orë rresht. E solli vërdallë nga Pusi i Pelave e gjer te Sopi i Verdhë, nga Sopi i Verdhë gjer në breg të lumit e nga bregu i lumit gjer në veroret buzë kënetës. I nxori shkumën dhe e rraskapiti kafshën që zgurdullonte sytë dhe hingëllinte, e nxiste vazhdimisht të rendte duke përplasur dy copa kallami që mbante në duar, gjersa më në fund kali, duke shfryrë si gjyryk, u kthye nga ai e priste se ç'do të ndodhte me të. Caci i qe afruar, i qe hedhur në jele dhe ia

kishte ulur kokën poshtë. Pastaj i pat vënë frerin dhe na e pruri vonë në darkë të larë krejt në djersë.

Kjo gjë bëri bujë të madhe. Brenda pak ditësh e mori vesh i madh e i vogël dhe thoshin se Anastasi i Llazar Gjergjit s'është njeri, por zog me flatra nën sjetull.

Pra tek i pari njeri që erdhi Mano Liska për të pajtuar njerëz për zënien e hergjelesë, ishte shtëpia jonë. Sa herë që dikush donte të zinte ndonjë kalë hergjele, vinte te ne dhe Caci, i papërtuar siç qe, merrte një copë litar dhe ikte në pyll.

Mano Liska donte të kapte njëqind e pesëdhjetë kuaj. Sipas kontratës me italianin, këta kuaj duhej t'i kishte në vathë jo më vonë se mesi i majit. Ishte goxha punë e madhe kjo, tepër e madhe. Babai kruante kokën mbi vesh dhe mendohej. Me hakun që do të merrte, lante borxhin e Munirit dhe zinte edhe ca vrima të tjera. Bëheshim pesë burra në shtëpinë tonë. Në këtë punë do të bënte pjesë edhe Meçe Dinia me tre djemtë e tij, të tre si kavakë të gjatë, me shpatulla të gjera sa dera. Ranë në ujdi dhe babai çoi fjalë që të vinin menjëherë Caci, Pali dhe Grigori.

I pari erdhi Pali. Pastaj Grigori, që atë vit po i mbushej fytyra dhe po i zgjeroheshin shpatullat. Caci vonoi dhe dy ditë. Kushedi se si e kishte hallin, por pa Cacin ajo punë që kishim ndërmarrë të bënim, ishte shumë e vështirë. Babai nisi të shqetësohej. Ishte fund prilli dhe tani që netët ishin disi të ngrohta, ai shtronte rrogzin jashtë derës, mbështeste bërrylin në një jastëk me pëlhurë liri dhe shikonte nga Mali i Hithrës, nga ana ku zbriste rruga që vinte nga fusha ma-

tanë. Nëna i çonte një kafe elbi dhe ai e pinte ngadalë pa i hequr sytë nga largësitë.

Në një nga këto mbrëmje që prisnim Cacin, gjyshe Zica ishte ulur pranë babait dhe babai, s'di se si nisi të filozofonte. Ishte njeri i çuditshëm ai, i heshtur, i sertë dhe fjalët e kota i kishte zët. Po ja, kishte raste që si për çudi atij i zgjidhej gjuha dhe thoshte e thoshte kaq shumë gjëra, sa s'mund t'ia mbaje mend të gjitha. Gjyshe Zica, që shkrifonte një dorëz lesh në dritë të diellit, i tha:

— Po plakesh, o Llazar, të shoh, rri shtrirë e s'ndihesh fare.

— Eh, po plakem, moj hallë, po plakem, — ia ktheu babai.

Pastaj hoqi qylafin, i vuri të pesë gishtërinjtë në majë të kokës dhe, si heshti një copë herë duke shikuar nga ana e Malit të Hithrës, tha sikur nuk i drejtohej njeriu: — Njeriun s'e plak mossa, por e plak helmi, moj xhane! Kam shumë helme dhe plagë në trup unë. Ja, jam si ai druri i gërvishtur që the ti. E gërvisht drurin ti, ia bën plagën në trup dhe druri plagën e mbyll, i vë kore përsipër, por halli se damarin e ka lart dhe lulen e than atje, në majë. Puna jonë si puna e ujkut: ujku ça, ha çakenjtë. Po thonë që njeriu që lyp, rron, njeriu që s'lyp, vdes. Unë, që the ti, për të lypur, s'lyp, për t'u lutur, s'lutem, por edhe për ta ulur kokën s'e ul. Kemi rrojtur, shyyqyr, çka, keq e mirë, po kemi rrojtur. Po kam rrojtur unë që jam një tufë burrash në shtëpi dhe i kam hapur vend vetes, po tjetri, fukaraja, i pandihuri, i pakrahu, ç'të bëjë? Të vdesë? Ah, jo! Jo, or Azbi bej, jo. I kam thënë ta ketë mirë me

popullin... Se ti i thua më jep një qerre ferrë — ta jep, tjetrit ma bjer — ta bie, tjetrit ma thur gardhin — ta thur. Pra, shiko ç'është populli? Po ti çfarë bën? I pi gjakun, e shtyp, i lëshon këpushat, ja, Munirin, Manon dhe e telendis. Atëherë ç'të mbeti ty? A, jo, or bej, jo! Do të të zënë haqet e fukarasë! Kur të të dalë shpirti, s'ke për të nxjerrë djersë. Se, moj hallë xhane, njeriu, po pat bërë mirë në jetë, kur vdes, lëshon djersë dhe njerëzit e mbajnë në gojë, rron. Jo, jo, të rruat që rrojte një jetë të tërë.

Babai mbeti një çast me qafën të zgjatur, sytë i qenë ndezur si nga një zjarr i brendshëm dhe të dukej sikur ja, po kërkonte të thoshte edhe diçka tjetër, por ajo i pat feksur si një dritë e tani i ishte zhdukur. Ai e rrudhi ballin dhe u tullat. Të pesë gishtërinjtë i mbante në majë të kokës dhe, ndërsa qe kredhur përsëri në heshtjen e vet, vazhdonte të shihte andej nga Mali i Hithrës, nga rruga që zbriste në shtigjet e tij të zëna nga fletët. Gjyshe Zica, me një dritë gëzimi në fytyrë, e fishkur, shkruftonte lesh dhe çoç thoshte me vete, sepse lëvizte buzët e qepallat.

Caci erdhi të nesërmen nga dreka. Pali, Grigori dhe të gjithë ne qemë mërzitur së prituri dhe, kur e pamë, deshëm t'i lëshonim të shara e qortime, po fytyra e Cacit, me ata sytë e blertë e të butë të çarmatoste menjëherë. Ai tha se mezi e lëshuan, pasi e donin punën që kishte nisur, tha se ia kishin mbajtur ca para, po le t'ia mbanin fundja, ç'do t'u bënte atyre? Ata, po t'u donte qejfi, edhe t'i mbanin të gjitha e s'kishe ç'u thoshe. Pastaj, sikur të mos kishte bërë gati një ditë rrugë, Caci, si pat futur nja dy kafshata bukë në

gojë, mori belin dhe i ktheu përmbys nja dy lehe ende të pambjella në kopsht. Mbushi koritat me ujë, lugjet, gërraçet, kaden te muri dhe së fundi u la e u shpëla vetë, duke marrë ujë me grushte e duke e përplasur pas zverkut e pas faqeve me sa fuqi që kishte. Lina, që asaj pranvere që bërë e bukur si perri, kishte veshur një fustan të ri dhe si rrinin duart sa në oborr me shpendët, sa brenda në odën e zjarrit me bukë e me gjellë dhe sa lart, në odën e vet, ku e thërriste djali me ca të qara të sarta dhe shurdhuese.

Në darkë, për ta pleqëruar punën, erdhi Meçe Dinia me tre djemtë si kavakë të gjatë dhe u ulën jashtë, nën pjergullën që po çelte gjethet. E vendosëm që të niseshim të nesërmen në mëngjes, pa gdhirë mirë. Pjekjen do ta bënim te lëmi i Meçes dhe do të merrnim me vete, për të mbajtur bukën e plaçkat e për t'i pasur për kafshë barre, edhe pelën tonë, edhe një gomar që kishte Meçe Dinia. Ne hëngrëm bukë shpejt dhe burrat, domethënë babai, Caci, Pali dhe Grigori shkuan të flinin. Unë flija në odën e zjarrit, po do të vonoja t'i shtroja shtresat, sepse aty kishin ndezur dy zjarre e kishin vënë dy çerepë për të bërë bukët dhe një lakror që do të na e jepnin me vete. Tymi i hidhur i gjineshtrave dhe i shluzës të zinte frymën dhe të qëronte sytë duke u vërtitur dallgë-dallgë si mjegull midis mureve të nxira dhe qeprave si qymyr të çatisë. Në gozhdët që ishin ngulur një bojë njeriu lart në mur, ishin varur tre kandila që lëshonin një flakë të gjatë me tym dhe ndriçonin fytyrat e djersitura të nënës, gjyshe Zicës që përpiquej të bënte kokosha. Katerinës me gërshetin e trashë lëshuar mes shpatullave, të Linës,

Margës dhe Marigo Likos që kishin ardhur për të na ndihur.

Vonë gratë nxorën bukët nga çerepët dhe i vunë në këmbë te sergjieni që të kullonin. Larkrorin nëna e preu copa-copa, e futi në një sahan të madh dhe, para se ta çonte te koçeku, më la mua një copë të vogël në dorë dhe më fërkoji kokën. Marigo Likoja dhe Marga u përshëndoshën në gjysmëerrësirën e hajatit me nënën dhe me Katerinën dhe ikën. Lina ishte ngjitur lart që më parë, nëna s'e kishte lënë që s'e kishte lënë të rrinte gjersa të nxirrnin bukët. «Shko lart ti, — i thoshte. — Shko, se ke burrin vetëm!».

Mezi më mori gjumi, se më digjnin sytë nga tymi që qe futur në hatlla e muzgalla dhe nuk ishte e mundur që të dilte jashtë. Sa m'u qepën sytë mua, nisën të këndonin gjelat e parë, të përgjumur dhe zëngjirur në kotecët prapa shtëpive. Pastaj unë isha gati si i vdekur, i humbur në një botë tjetër, kur më lëkundën nga supet dhe më thërrisnin që të zgjohesha. Ishte nëna me polkën e verdhë (nuk e di përse e vishte këtë polkë nëna jonë sa herë që kishte ndonjë ngjarje të shënuar ndër ne). Ajo nuk kishte vënë fare gjumë në sy dhe po zgjonte djemtë që të bëheshin gati. Babai kishte dalë me kohë jashtë, dëgjohej kolla e tij e thatë dhe e rrallë atje tek ahuri, ku, me sa duket, kishte grazhduar pelën dhe po e bënte gati për rrugë. Pastaj nga shkallët zbriti Pali, me baluke të krehura si qytetarët, neqez e sqimatar i madh sa nuk ia kishte për pesë askujt. Ai po bëhej serioz si babai, mollëzat e faqeve i kishte pamish dhe kishte dy sy bojë hiri me një shkëlqim të ftohtë.

— Hë, more balash, s'qenke ngritur ti?, — më ngacmoi.

Për punën e kësaj nofke isha grindur disa herë me të. Unë kisha (tani më janë thinjur të tëra) një xhufkë floku si më të çelur në ballë dhe për këtë Pali, sa herë që donte të më nxehte, më ngiste. Ai më thoshte balash; unë ia prisja skërhell, se Pali vinte i gjatë e i hollë. Ai atëherë ma kapte kokën me dy duart dhe ma përdridhte, unë i sulesha ta goditja, ai më shtynte me ata krahët e gjatë, më nxirrte gjuhën, bënte grimasa dhe as fliste e as qeshte.

— Skërhell! — i thashë unë.

Pali ngriti cepin e vetullës së majtë, e uli dhe e vrenjti të djathtën dhe u përkul mbi mua.

— Si the ti, balo?

— Skërhell të thashë, po ik, se i thirra nënës.

Ishte në qejf dhe donte të lozte. Ma kapi kokën dhe ma përdrodhi, unë ia veshja nja dy të mira mbas qafës, po ai ma ktheu përmbys e më përdrodhi krahun.

— Oj, nënë, nëne!, — thirra unë.

— Hëm, hëm, — skërmiti dhëmbët Pali, m'i kapi veshët e m'i bëri kaush dhe pastaj iku. Te pragu i derës u takua me babanë dhe nisën të flisnin me zë të ulët për diçka që unë s'arrija ta dëgjoja.

Që ende errët kur dolëm të gjithë në oborr dhe po bëheshim gati të niseshim. Pastaj dolëm në rrugë, u ndamë me njerëzit e shtëpisë dhe zbritëm drejt lëmit të Meçe Dines. Grigori iku me pelën përpara, Pali me babanë ecnin në krahë të njëri-tjetrit, ndërsa unë me Cacin, që ngrihej në majë të gishtërinjve dhe i lëkundte krahët fort në atë

ecjen e tij energjike, shkonim pas tyre dhe shkëmbenim ndonjë fjalë në të rrallë.

Ata të Meçe Dines po na prisnin pas një mullari me byk të vjetër, kishin vënë kurrizet pas kashtës që të mos i zinte era e pasmesnatës dhe bënë muhabet me njëri-tjetrin. Ishte vetë Meçja, dy djemtë e mëdhenj, Tari dhe Haliti, se i vogli, ai më i gjati, Zani, kishte ikur me gomarin përpara. Ky Meçe Dina vinte ca i rëndë nga veshët dhe fliste me zë të lartë e kumbues krau-krau sa dëgjohej një orë larg. Ne kaptuam lagjen e fundit dhe morëm nga varoshet që të nxirrnin në buzë të kënetës. Që andej do të harkonim anës gjolit, nëpër kriphet e leshterikun e kalbur dhe do të dilnim te Sopi i Djegur, që ishte në fund fare, afër pyllit, buzë detit. Yjet po rralloheshin dhe nëpër fushë vërtitej një erë e freskët që të përqethte mishrat. Mbi shpatet jugore të Malit të Hithrës, i madh dhe plot dritë, kishte dalë si një gogël e florinjte Ylli i Mëngjesit.

VIII

Në pyll bridhte pa zap tufa e madhe e hergjelesë. Kishte atje pela e kuaj të sertë, dema e mëzetër, që buluritnin si të shkalluar, buaj e kottorra që futeshin thellë nëpër baltovina. Këto vende mes pyllit të madh e të rrethuar pothuaj nga të gjitha anët me ujëra, ishin kullota të patrazuara për kafshët që sajnin si një farë mbretërie të vetën pa loparë e pa egërsira, pa strehë e pa kujdesin e dorës së njeriut. Duke jetuar së bash-

ku muaj e vite nëpër hapësirat e gjera të lirish-tave e kullotave, ktheheshin e bëheshin gjysmë të egra, trembeshin e s'qasnin më njeri, rendnin në tufa sa drejt vendeve ku gjenin ujë për të pirë, sa drejt kullotave e vendeve të qeta ku kalonin netët të shtrënguara pranë njëra-tjetrës. Shumica e kë-saj hergjeleje qe e Azbi beut dhe e tuxharëve të Lushnjës, e të Fierit, por kishin hergjele kush një pelë, kush një kalë, kush një dem e kush një buall edhe fshatarë të ndryshëm, të cilët, si i bë-nin një shenjë në vesh a në bisht gjësë së tyre, e lëshonin azat për ta kapur pastaj kur t'u duhej.

Në pasdrekën e asaj dite që ne shkuam në pyll, ndjeva se si gjëmoi 'e sokëlliu papritur toka. Zani i Meçe Dines dhe Pali u çuan në këmbë dhe thanë:

— Hergjeleja. — Unë që s'kisha qenë ndonjëherë në këto limere të pyllit, me një tronditje e shqet-sim të veçantë, u ngrita e nisa të shikoja se si do të shfaqej tufa e madhe e hergjelesë, e cila, duke çuar pluhur e duke rrahur tokën me tërsë-llëm, po vinte nga ana e jugut, ku ta zinte pamjen një gardh shkurresh të shkurtra. Ky gjënim, si ajo bubullima e rëndë që vjen valë-valë nga larg, sa vinte e afrohej, ndiheshin hingëllima të mprehta e të thata dhe më në fund, të ngjeshur pranë e pranë e duke shpalosur jelet në vrap e sipër, u duk një tufë e madhe kuajsh e pelash, dorinjsh e mëzash të vegjël që rendnin anash ose në fund. Kuajt e kreut, kur panë njerëz, e dredhuan tufën nga rruga që kishte marrë dhe e kthyen drejt kë-netës, duke na u larguar gjithmonë e më shumë me një rrapëllimë gjënimtare, me troke e hingë-llima dhe me atë re pluhuri që ngrihej nga pas.

— Shkoi të pijë ujë, — tha babai dhe e kroi kokën sipër veshit. — Mashallah, u ndriste qimja nga shëndeti.

Unë s'e kisha marrë ende veten nga përshtypja e madhe që më pat bërë tufa e hergjelesë dhe rrija i mbështetur pas një trungu dhe shikoja nga ajo anë ku qe zhdukur ajo. Si do t'i bëhej që do ta kapnim atë tufë, e cila, po të kthehej drejtpërdrejt, të shtypte e të copëtonte me thundra? Në krye rendnin dy kuaj të mëdhenj çil, me jele të gjata që u binin deri poshtë dhe me bishtat tufalakë që i dridhnin në ajër.

Gjithë atë ditë ne u morëm me prerje hunjsh në pyll dhe me bërjen e vathave për zënien e kuajve dhe të pelave. Vathat i ndërtoam në ca lëndina të vogla, pas një kthese që merrnin lirish-tat me bar të njomë. Ata të Meçe Dines, sidomos Tari dhe Haliti, ishin ustallarë për këtë punë. Ngulnin në gjashtë pika shtylla të trasha, pastaj vinin midis tyre hunj më të hollë dhe i thurnin me purteka.

Të nesërmen Caci dhe Zani bënë poshtë pyllit, te limeret të kapnin tre kuaj të butë që do të na duheshin për ndjekje. Ky Zani, i gjatë dhe i fortë, ishte një djalë njëzet e dy vjeç, me një hundë të madhe, me duar tepër të mëdha dhe me ca flokë që i rrinin si drizë. Kur e mbërthente kalin nga zverku, s'ishte e mundur t'i shpëtonte më nga dorra. Për këtë Caci e donte veç të tjerëve dhe e mbante afër në punët më të vështira. Ata hodhën litarët në sup dhe, duke ecur krah njëri-tjetrit me hapa të mëdhenj, shkuan drejt jugut, andej nga Pusi i Pelave, për të gjetur hergjelenë. Unë

dhe Grigori nisëm t'i prisnim hunjtë buzë livadheve, sepse, si mua ashtu dhe atë, na brente kuresh-tja dhe donim të shihnim se si do t'i kapnin ata kuajt që do të na duheshin. Ne, hap pas hapi, shtyheshim drejt jugut, gjersa në fund u gjendëm në ca livadhe të shtruara si tepsi nga bari i bukur plot lule dhe zambakë të egër. Mbi ta lëshonin hije pishat me maja si ombrella dhe gëmushat e rrumbullakëta të shkurreve, me një gjelbërim të dendur e plot gjethe të imta. Pishat vinin njëra pas tjetrës, duke sajuar buzë livadheve një gardh të lartë me trungje bojë hiri që ndrisnin në diell dhe me ato kurora që harkoheshin njëra pas tjetrës si ca kërpudha vigane. Në mesin e këtij gardhi ishte një shteg, shtegu të çonte diku thellë nga ana e detit, po edhe ai, si me një qilim të madh e të butë, që i shtruar me bar të imtë e me kaçuba dhe, në anë të tij, hipur në një dru, rrinte Zani me litarët në dorë. Ky Zani priste që kuajt e ndarë nga tufa e hergjelesë Caci t'i shtinte në këtë shteg e t'u dilte përpara, duke i qarkuar nga të dy anët.

Unë dhe Grigori, si nxorëm hunjtë e prerë buzë rrugës, u ulëm të çlodheshim dhe po prisnim të shihnim. Caci me kuajt e ndarë nga tufa e hergjelesë erdhi mbas disa çastesh. Ishin dy kuajt dhe një pelë që bënë një të ecur të shtruar dhe i mbanin kokat varur. Caci, me një fshikull në dorë, me mëngë të përveshura e kryejashtë, rendte pas tyre dhe u bërtiste herë pas here për t'i trembur me zërin e tij. Kur po afrohej nga ana jonë, e shtoi vrapin dhe bëri një hark në krahë të kuajve, u bërtiti e u foli duke bërë me krahë e me duar dhe pastaj i futi drejt shtegut ku priste

Zani. Atje kafshët, të trembura që u doli një njeri përpara, mbajtën hapat e deshën të ktheheshin, po ishin zënë ngushtë: Zani kishte kërcyer në tokë dhe pat hapur krahët, pela që qëlloi më e buta u gjend midis tij e Cacit dhe nisi të vinte vërdallë. Caci i shkoi nga pas, i foli dhe e rrotulloi, pastaj i doli në krye, e yshti ngadalë drejt shkurreve dhe iu hodh me një kërcënim energjik në zverk. Pela hingëlliu dhe donte të ngrihej mbi këmbët e pasme, turfullonte e tërhiqej që ti shpëtonte nga duart, po në atë çast ia behu edhe Zani, i vuri litarët dhe sakaq kafsha u gjend e lidhur pas turinjve e pas këmbëve.

Dy kuajt e tjerë, të lodhur nga ndjekja që u kishte bërë Caci, mbasi shpëtuan nga gracka e shtegut, rendën një copë herë, pastaj ndalën dhe nisën të këpusnin me majën e buzëve barin e hollë të livadhit. Caci u doli në krah nga ana e pyllit dhe nisi t'i ndiqte përsëri duke i pritur e duke i yshtur që t'i fustej në shteg. Kuajt bënë ç'bënë, si panë që s'ishte e mundur të iknin gjëkund, u futën përsëri atje ku i priste Zani dhe ky, pasi u preu rrugën e ndau një kalë nga shoku, e zbythi drejt shkurreve e ndërkohë kishte mbërritur Caci, që iu hodh në jele, ia uli zverkun poshtë dhe kështu e lidhën atë. Kali që kishte ngelur vetëm, nuk u largua shumë. Ai ndali në krye të shtegut me syrin të zgjeruar jashtë mase nga habia dhe mendohej në këmbë të gjente se ku qenë zhdukur shokët e tij. Zani i doli papandehur përpara dhe e mbërtheu nga jelet.

Si kapëm këta kuaj e si ngritëm vathat, ishim gati t'ia nisnim punës për kapjen e hergjelesë. Këtë gjë do ta bënim të nesërmen në mëngjes he-

rët. Do t'i prisnim rrugën hergjelesë te Sopi i Djegur pa nisur kullotën e pa shkuar për të pirë ujë dhe pastaj do ta binim vërdallë drejt vathave. Në darkë ndezëm një zjarr, thekëm e hëngrëm bukë, pastaj u shtrimë në velenxat prej leshi. Netëve bënte fresk. Nga perëndimi vinte era e njelmët e detit dhe dëgjoheshin llapashitjet e dallgëve në breg. Zogjtë e pyllit dhe zogjtë e kënetës klithnin me zëra të çjerrë nëpër hije te dendura të drurëve dhe nën atë qiell të madh me yje.

Kur po fekste drita, u ngrit babai e Meçe Dinia që fliste krau-krau-krau me atë zërin e tij të lartë. Pastaj u çuam të gjithë, morëm litarët e kuajt e zënë dhe u nisëm për te Sopi i Djegur. Babai kruante zërin dhe porosiste herë pas here Cacin, Zanin dhe Palin:

— U rrini larg dhe i yshtni ato që mbeten prapa. S'ka gjë, ta zëmë nga pelat e buta e nga mëzat.

Në të gdhirë ishim në vend. Caci dhe Zani u kishin hipur kuajve, kurse Pali pelës. Babai mban-te për kapistalli pelën tonë dhe Meçe Dinia gomarin e vet. Kur Caci me Zanin dhe me Palin u nisën që t'i dilnin në pritë hergjelesë, babai i hipi pelës dhe Meçe Dinia gomarit dhe, të ndjekur nga ne të tjerët që ecnim në këmbë, morëm për nga vathat e për nga pritat. Po lindte dielli dhe livadhet ku ishin pritat u mbushën me një si mjegullirë të kaltër. Ne me hunj në duar zumë tri shtigjet kryesore dy e nga dy. Tari me Grigorin, me të britura e me vërshëllima, do t'i prisnin hergjelesë rrugën e detit, babai dhe unë kishim zënë Rrugën e Puseve, kurse Haliti me të atin, Meçe Dinen, e kishin bërë pritën në rrugën e kënetës.

Një shesh i madh ky që kishim rrethuar ne, me drurë pishash qark e qark dhe me shkurre.

Babai ishte ulur pranë një zhuke dhe nuk fliste. Kishte dredhur një cigare të trashë dhe e thithte fap e fup. Mua më rrihte zemra e më tha-
hej pështyma. E kisha për herë të parë këtë punë. Ai, sikur ta kuptonte gjendjen time, më shikoi dhe tha:

— Mos e prit të vijë tufa, po sulu që ta trembësh.

— T'i futem në mes?

— Jo, kastravec, jo. Ta trembësh, jo t'i futesh në mes.

— Mirë, mirë.

— Sot do kemi tufë të butë, do ta kemi kollaj.

U ula edhe unë në anën tjetër të zhukës dhe sodisja vendin rreth e qark. Meçe Dinia diçka thoshte atje larg krau-krau sikur shtinte me çifte dhe Haliti, i gjatë e i bëshëm, qëndronte në mes të shtëgut. Dielli po ngrihej lart dhe vezullonin bulëzat e vesës me xhixhëllima. Dhe ja, përsëri me një gjësim të thellë e të rëndë, duke lëshuar hingëllima e duke trokuar me tërbim në rrugët me pluhur, po vinte drejt nesh tufa e hergjelesë. Ne të gjashtë, në të tri pritrat ku ishim, u çam në këmbë, rrokëm hunjtë në duar dhe u bëmë gati. Dëgjoheshin të briturat e vërshëllimat e Cacit e të Zanit, që herë afroheshin nga ana jonë, e herë largoheshin duke shkuar tutje nga jugu. Ata e binin vërdallë hergjelenë në ca limere që kufizoheshin nga vija uji, e ndiqnin dhe e trembnin përpara se ta nxirrnin në rrugën e madhe për ta lodhur e rraskapitur. Kjo punë vazhdoi

gjer afër drekës. Dielli u ngrit lart e lëshonte rreze të nxehta që të digjnin dhe mua m'u mpi-në këmbët dhe m'u tha pështyma duke pritur. Po aty afër drekës në fund të livadhit u duk Zani në kalë, lëshoi një britmë nga ana jonë «I pritni!» dhe u zhduk përsëri me të katra. Tani kishte ardhur çasti. Reja e pluhurit sa vinte bëhej më e madhe, troku sa vinte e dëgjohej më pranë, gjersa më në fund në krye të shtegut u dukën një tufë kuajsh e pelash, që i patën ndarë nga tufa e madhe dhe që qenë mbytur në djersë. Koka e bardhë e Cacit dhe trupi i tij i madh dukej mbi tufë, ndërsa ngrihej mbi kurriz të kalit e tundte një litar në ajër, duke thirrur:

— Hajt, hajt, hajt!

Pas tij, nga e majta dhe nga e djathta, qenë *lëshuar* Zani dhe Pali, të cilët gjithashtu bërtisnin e s'e linin tufën të shpërndahej. Kreu i saj vrullin e parë e mbajti për nga rruga e detit, po i dolën përpara Tari me Grigorin, i bërtitën e i vërshëllyen dhe tufa preu nga e djathta, erdhi vërdallë duke sajuar një vorbull me trupa që vetëtinin në diell nga djersët, pastaj mori për nga rruga e kënetës. Sokëllinin zëra e vërshëllima, gjëmonte dheu nga thundrat dhe dridhej ajri nga hingëllimat.

Caci me Palin qenë lëshuar linkthi për nga rruga e kënetës, ku kafshët u qenë afruar shumë Meçe Dines dhe të birit, Halitit; ata bërtisnin e tundnin hunjtë në ajër, por ishte rrezik që tufa t'i fuste nën thundra. Caci me Palin arritën më përpara se kreu i tufës dhe i kthyen kuajt për në qendër të livadhit. Hergjeleja erdhi vërdallë, pastaj u lëshua nga ana jonë; babai ngriti hurin lart e nisi të bërtiste me sa forcë që kishte: «Ajs, ajs,

ajs» dhe ndërkohë mbërriti Tari mbi kalin e tij dhe të tre, Caci, Pali dhe Tari, i drejtuan kafshët për nga vathat. Mëzat e vegjël, që kishin mbetur në fund, mezi i hidhnin këmbët, ngjanin si lepuj që vrapojnë përmes groshëve, gati për t'u ngatërruar e gati për t'u rrezuar. Caci me Zanin bënë një manevër, i dolën tufës në të dy krahët, e ngushtuan ballin e saj dhe ia drejtuan kreun për nga lesat e hapura të vathave dhe kafshët të lodhura e të nxitura nga vrulli i rendjes, u futën një pjesë në këto lesa dhe u gjendën papritur të rrethuara nga gjerdhet. Pjesa tjetër devijoi në të dy anët, shtyhej e gati i kërcenin njëra-tjetrën në kurriz, po Caci me Zanin e sollën përsëri vërdallë kreun, e futën në mes të livadhit dhe e vunë përpara kësaj radhe drejt vathave të tjera. Pali kishte mbërritur te vathat e para, ua kishte mbyllur lesat hergjelesë që qe futur atje dhe brenda gjerdheve vinin vërdallë kuaj e pela me sy të zgurdulluar e me hingëllima të mprehta. Sa të hapësh e të mbyllësh sytë, Pali mbi pelën e vet, e cila ishte kafshë truphollë dhe mjaft e shkathët, u hoq mënjanë e i hapi rrugën pjesës tjetër të hergjelesë, e cila u sul te vathat e dyta, ra në gjerdhet e tyre dhe Pali nxitoi e ua mbylli lesat edhe atyre. Pjesa që mbeti ishëm ca kuaj që u shpërndanë shumë e që mundën të shpëtonin nga prita e Meçe Dines me Halitin dhe morën rrugën e detit.

Në të katër vathat kishin hyrë 27 kuaj e pela, të cilat, të rrasura pranë njëra-tjetrës, shfrynin si gjyrykë duke ulur e duke ngritur barqet e fryra e të djersitura.

Ne çuam fjalë në fshat për hergjelenë e zënë dhe ndajnatë erdhën qerret t'i merrnin.

Po shuhej drita e diellit atje pas pyllit. Nëpër lirishta po binte një mjegull e kaltëreme, e hollë si një vello. Qerret, që u ndien që larg, e mbushën me zhurma qetësinë e buzëmbremjes. Ato harkuan nëpër shtratin e tharë anës kënetës, hynë nëpër kripthe dhe pastaj në livadhet e pyllit. Qerrtarët u bërtisnin pendëve, dëgjoheshin zërat e tyre të lartë e të trashë dhe ajo kuitja e vazhdueshme e boshteve të paserosura.

Ishin gjithsej gjashtëmbëdhjetë qerre që kishin sajuar një varg të gjatë. Qerrtarët me takije të bardha dhe me shallvaret gjithë arna ishin ulur mbi yshtat dhe ngisnin pendët me hostenët e shkurtër. Ata ndaluan pranë vathave të kuajve e brenda pak çastesh vendi u mbush me zhurma e biseda si në pazar. Pendët i lëshuan ashtu të mbrehura në zgjedha që të këpusnin një fije bar dhe ato, duke dredhur lëkurën e duke tundur bishtat, u shpërndanë nëpër livadhe.

Meçe Dinia ndihej mbi të gjithë. Ishte bërë llafazan i madh asaj dite. I shkëlqente bebja e syrit dhe s'i zinte vendi vend. Qe hapur punë e madhe dhe Meçja i kishte hyrë kësaj pune me gjongël. Babai ynë qe ulur pranë një shkurreje me lalë Kapin dhe bisedonin me bërryla të mbështetur në tokë, me kryet jashtë, se takijet i kishin hequr dhe i kishin vënë te kupa e gurit. Babai shikonte nga ana e livadhit ku kishin lëshuar pendët, ndërsa lalë Kapi shikonte nga ana e vathave të hergjelesë, ku dëgjohej frymëmarrja e

rëndë e kafshëve të trembura që zgurdullonin sytë e që tulateshin pranë njëra-tjetrës.

Ky lalë Kapi ishte një burrë i urtë e i dhe-
mbshur. Kishte një trup të hollë e të gjatë, fy-
tyrën e kishte me tipare shumë të bukura, po të
verdhë e me zhubra të holla, se thoshin që vuante
nga veremi dhe sëmundja e hante ngadalë.

Atje te vathat e kuajve nallbanët filluan nga
puna. Këta ishin tre fshatarë nga Mëmëkuqi, të
tre të mëdhenj si kuaj, me ca zverqe të trasha
dhe me krahë të gjatë. Mbanin nëpër duar litarë
dhe kamxhikë. Hapën derën e vathës së parë dhe
i vunë litarin një pele që qe trembur e hingë-
llinte duke u tërhuzur. Bebet i kishte zgurdulluar
kaq shumë, sa që i dukej e gjithë e bardha e syrit
dhe nga hundët e lëshonte frymën si gjyryk. Nall-
banët e tërhoqën të tre jashtë vathës dhe iu fu-
tën me kamxhikë. E rrahën kaq shumë, sa që pela
erdhi e u mblodh një grusht, e uli kokën poshtë
duke përqethur lëkurën, pastaj ata e çuan dhe e
lidhën pas qerres së parë.

— Hajde shpejt, se na zuri nata, o burra, —
bërtiste Bani i Sotirit. Ai qe ulur në livadh, kish-
te hapur përpara një dyshe vija-vija dhe po hante
bukë. Këtë Banin e Sotirit Mano Liska e kishte
marrë si punë kryepunëtori, kështu e quante. E
ngarkonte të mbikqyrte punë të ndryshme dhe
Bani kishte zënë ta mbante veten me të madh.
Vishte këmishë të bardha, pantallona dhe xha-
ketë, si qytetarët. Bir i një opingari me tre çira-
kë, ai s'bënte kabull të përzihej me fshatarët dhe
u rrinte atyre çekiç në kokë. I ati po bënte pesë-
mbëdhjetë vjet që i kishte vdekur, në shtëpi qe-
në bërë copë e trokë e mezi gjenin një kothere

bukë, po tani që i dha dorë Mano Liska, ai u bë fodull.

— Hë, more, merrni vesh apo jo? Të parët le të nisen!

E kishte fjalën për katër qerret e para. Nallbanët, si i kishin zbutur me të rrahura e me të britura kuajt e pelat hergjele, kishin lidhur pas qerreve ku dy e ku një gjashtë kuajt e pelat e para.

— Të ikim gjithë njëherë, o Bani, — i tha Hyseni, më i vjetri i qerrtarëve.

— Nisuni, nisuni. Kanë punë edhe ata atje te stallat.

Qerret e para ikën. Qerrtarët dolën para pendëve, i hoqën qerret duke shpuar me bodec qetë e buajt dhe kuajt e pelat hergjele të lidhura me litarë nisën të çapiteshin pas rrotave që kuisnin duke çapëluar këmbët e duke u tërhuzur. Në fillim qerret gati i tërhiqnin zvarrë, po pastaj hergjeleja, si e shihte se s'kishte ç'të bënte, e shtronte hapin pas gërvëlimës së qerreve.

— Shumë kuaj po merr ky tuxhari ynë, — i tha babait lalë Kapi.

— Shumë, — tha babai.

— Do t'i çojnë andej, thonë.

— Andej. Bën luftë me Abisininë Italia. Luftë e madhe thonë.

Ata heshtën një copë herë. Lalë Kapi thithi çibukun prej kallami që mbante në gojë dhe e lëshoi tymin nga vrimat e hundës. Kështu e mbaj mend edhe sot e kësaj dite lalë Kapin: të verdhë dhe me çibukun e kallamit në gojë. Sytë e tij, të zinj e me qepalla të gjata, sikur ngrinë në një pikë diku.

— Edhe do vriten, gjynah, — tha lalë Kapi. Babai nuk e mori vesh se ku e kishte fjalën. Ia bëri «Hm, po» ashtu kot dhe kroi kokën.

— Ka shpirt dhe kafsha si njeriu, — tha lalë Kapi. — I dhemb i shkreti shpirt kur i del.

— Andej po bëhet kasaphanë, or Kapi, — tha babai. — Po vriten njerëz, kush po pyet për kuajt.

— E, or Llazar, po ata që vriten s'i kemi parë. Keq të vjen sa s'ka ku të shkojë, po për këta kuaj e pela, si të them, të vjen po ashtu keq, si për njeriun. Ja, po i heqim nga këto livadhe e këto pyje, po i çojmë andej dhe andej, kushedi, luftë është dhe kanë për t'i vrarë. Gjynah.

Babai kroi përsëri kokën dhe nuk foli.

Mua më prekën shumë ato fjalë të lalë Kapit. Ishte çudi e madhe me të. Se si të preknin aq shumë fjalët dhe zëri i tij. Si padashur seç m'u mblodh në grykë kur përfytyrova kuajt dhe pellet të rrokura nga plumbat e të ngordhura diku larg, andej nga bëhej luftë. Andej thoshin se bënte shumë nxehtë, sa e piqnin bukën në diell.

Nallbanët nxorën nga vatha një kalë çil me jele të mëdha, me një trup të gjatë e të lartë. Ai mend u shpëtoi nga duart, kaq i sertë ishte dhe kaq shumë përpjekje bënte. Ata e futën midis dy qerreve, e ngjeshën mbas harapinave dhe nisën ta rrihnin e ta rrihnin duke shkëlmuar si të xhindosur sa në shesh erdhi e ra një heshtje te të gjithë. Dëgjoheshin vetëm të thirrurat e nallbanëve dhe kërcitja e rripit të kamxhikut të tyre. Kali përpëlitej, vërtiste në ajër kokën me jele të mëdha, tkurrte vithet që të duronte dhimbjen dhe hingëllinte.

— Po mjaft, mjaft, — u hodh e tha lalë Kapi. Ai bërtiti aq shumë, sa zëri i tij e çau si bori heshtjen e burrave. Nallbanët sikur shtangën nga kjo britmë dhe kthyen kokat të merrnin vesh.

— Po mjaft, or të uruar. Ja, e bëtë zap, lidheni tashti, — e uli zërin lalë Kapi. — I dhemb dhe atij, se shpirt ka.

— Të këput litarët pa u bërë zap, — tha njëri nga nallbanët. — Ec e kape pastaj, na ruat mundi.

— Nuk e këput jo.

— Kapi, lëri ta bëjnë punën si duhet, — tha Bani. — S'kemi dalë për sadakara këndeje.

— E, mor, ashtu, ashtu, ashtu, po gjynah të sillesh keq me kafshën, — ia ktheu ai. — Gojë nuk ka që të ankohet. I jep të hajë, ha, e rreh, rri. Më jep dhe jo s'thotë kurrë. Gjynah!

Lalë Kapi u ul prapë pranë babait, po fytyrën e kishte më të verdhë dhe gishtërinjtë e dorës i dridheshin. Ai e shkundi llullën e kallamit pas opingës së tij të grisur dhe e mbushi me duhan të ri.

Ata të Mëmëkuqit nuk e rrahën më kalin, a thua se po e shikonin tani me atë syrin e gjynahut që u tha lalë Kapi. Vetëm Meçe Dinia vërtitej rrotull me atë zërin e tij të lartë krau-krau sikur shtinte me çifte. Nuk kishte marrë vesh ç'tha lalë Kapi dhe vërtiste nëpër duar një hu që e tundte në ajër.

Qerret e dyta ikën ndaj të ngrysur, kurse të fundit kur qe errur fare. U dëgjua për një kohë të gjatë gërvëlima e rrotave të tyre nëpër pyllin e madh të pishës e përmatanë pyllit, në kriphet e thata buzë kënetës. Pastaj zhurmat e qerreve u larguan e u larguan gjersa u

tretën dhe humbën fare nëpër natën e prillit, të kaltër e gati transparente, me ato kostelacione të panumërta yjesh si veshukë të argjendte rrushit, me atë shtrirje të pafund të vijës së horizontit rreth e rreth prerë aty-këtu nga dhëmbëzimet e maleve të larta. Nga ana e lindjes, i madh dhe i nxirë nga nata, me shpate të pjerrëta dhe me maja të mprehta, ngrihej Mali i Hithrës.

Ishim të rraskapitur nga gjithë punët e asaj dite dhe, si hëngrëm bukë rreth zjarrit, ramë të flinim nëpër velenxat dhe sarpagët e lirit. Unë flija me babanë, Caci, Pali dhe Grigori flinin bashkë. Atë të Meçe Dines kishin marrë guna dhe mbështilleshin me to si iriqi dhe flinin.

Babai më kishte kthyer kurrizin dhe shikonte nga ana e jugut, mbi majat e drurëve të pyllit ku formohej një shteg i madh pamjeje mbi qiellin plot yje vezulluese. Dëgjoja frymëmarrjen e tij të rrallë e të rëndë dhe, me sa dukej, diç mendonte babai vetë me vete. Derisa më kapiti gjumi, ai ashtu ndenji, i palëvizur e i menduar. Unë futa kokën nën velenxë dhe më bëhej sikur dëgjoja kiutjen e qerreve dhe sikur shihja varganin e kuajve dhe të pelave hergjele që shkonin të lidhura pas tyre.

X

Si kishim mbushur tetë ditë që ishim në pyll, unë dhe Pali shkuam në dajlan që të merrnim peshk. U nisëm afër drekës nga rruga buzës së detit.

Dajlani ndodhej ndonjë orë larg; në fund të pyllit, në jug. Këtë qëndër peshkatarësh e rrethonin nga

të tria anët ujërat e detit dhe të kënetës. Shumica e ndërtesave ishin barakë dërrasash që qenë nxirë nga koha dhe nga kripa. Ato qenë renditur njëra pas tjetrës në ca sope të bardha rëre, ndarë me vija uji, ku shkonin lundrat plot ura të vogla e kapërcylye dërrasash që formonin diçka fantazmagorike me ato pasqyrimet e tyre në sipërfaqet e lëmuara të ujit. Nëpër vargje hunjsh peshkatarët ndenin rrjetat që tunde-shin ngadalë nga era. Përkarshi barakave ndodhej një ndërtesë e lartë guri që ngrihej e bardhë dhe plot dritare me xhama në mes të një livadhi të bukur. Kjo ishte ndërtesa e administratës dhe hoteli për personelin e barakave italiane.

Dajlani i peshkut po bëhej dhjetë vjet që e kishte në sipërmarrje shoqëria italiane *Pescalba*. Përfaqësuesi i saj tani ishte senjor Peruxhini. Ai banonte në një shtëpi të vogël dhe mjaft të bukur të bërë prej dërrasash. Ishte si një kuvli e vërtetë kjo shtëpia e sinjor Peruxhinit me ato dërrasat e mureve të lye-ra me bojë të gjelbër, me dritaret me rrjeta të holla teli dhe me perde të bardha. Çatinë e kishte të lartë e të pjerrët, mbuluar me llamarinë që shkëlqente në diell. Kjo shtëpi që ndërtuar në fund të livadhit të madh ku ishte ndërtesa e gurit, pranë një tufe pishash dhe e rrethuar me një kangjellë të bukur dërrase e teli, lyer edhe ajo me bojë të gjelbër. Itali-ani kishte prurë aty të shoqen dhe të birin, sepse, siç thoshin, djalit të tij i bënte mirë kjo klimë buzë detit dhe pranë pyllit të madh të pishës.

Bashkë me Palin shkuam te korrocakët për të takuar një shokun e tij, Harillën. Ky Harilla ishte një djalë i gjatë njëzet e një vjeç, me ca flokë të kuq e të ashpër. Ishte motorist i një peshkarexhe dhe

punonte aty qysh prej katër vjetësh. E gjetëm të ulur te rrjetat bashkë me nja dy shokë. Ata pinin duhan dhe ishin si të vrarë e të mërzitur. Harilla u çua në këmbë, e rroku Palin në qafë dhe i tha me një zë të ngjirur:

— Po hë, dole domethënë të na shohësh.

— Dolëm njëherë. Si po shkoni? — Pali fliste gjithë seriozitet.

— Ç'ka, ashtu.

— A po lodheni?

— Edhe po lodhemi, edhe gjë s'po fitojmë, — u hodh e tha një shoku i Harillës, një peshkatar i shkurtër me sy të gjelbër.

Harilla tërhoqi një dërrasë dhe na tha të uleshim. Thithte cigaren dhe mendjen se ku e kishte.

— Po juve si po ju shkon puna atje në pyll?, — pyeti më pastaj ai duke ngritur kokën.

— Si të them, kuajt të lodhkan më shumë se peshku, — qeshi Pali. — Mezi i kapim.

— Doemos, — tha Harilla, — ndërsa thithte me një farë dufi dhe zemërimi bishtin e cigares. — I kapni që t'i çojë zoti Mano në Durrës, ë?

— Po, ka një kontratë dhe i çon në Durrës, — tha Pali.

— Kontratë me sinjor Peruxhinin, — tha Harilla.

— Po, me sinjor Peruxhinin tonë, — tha Pali.

— Me sinjor Peruxhinin e djallit thuaj, jo tonin, — shfryu si papritur Harilla dhe fytyra iu prish menjëherë.

Harillës i rrihte një damar në tëmtha që i kërcente si purtekë, ndërsa Pali kishte mbetur me gojën hapur dhe me sy të ngulur tek ai. Harilla shikonte

nga deti dhe shtrëngonte buzët me inat. Pastaj ai u kthye dhe e vështroi tim vëlla në fytyrë. Në qafë Pali kishte një të gërvishtur të madhe, e cila i pat vënë kore dhe i qe maisur. E kishte nga ana e majtë dhe Harilla sapo ia vuri re.

— Po këtë ç'e ke?, — e pyeti ai, duke ia prekur me mollëzat e gishtërinjve. — Ment paske prerë gurmazin.

— Një shkozë... në pyll, — tha Pali.

— Duke ndjekur kuajt, ë?

— Po, kishte mbetur një kalë mes ca shkurreve dhe unë desha ta nxirrja.

Harilla ia kapi dorën Palit, ia futi midis pëllëmbëve të veta dhe e vështroi një copë herë. Në çipat e buzëve i ravijëzohej një nënqeshje e hidhur. Ai u mbush me frymë, e nxori atë me vërshëllimë dhe tha:

— Po na vjedhin, o Pal, po na lënë me gisht në gojë. Po e rrënon vendin tonë Italia. Peshkun e merr ajo, kuajt ajo, pyllit ia vuri sëpatën në Gojan...

Foli me aq aksh e duf, sa iu skuqën faqet dhe balli. Burri me sy ty gjelbër lëvizti nga vendi dhe diç murruriti duke aprovuar ato që tha Harilla, kurse peshkatori tjetër, një burrë me shallvare shajaku, e ngrysi ballin e rrudhur edhe më shumë. Gjatë gjithë kohës ai rrinte me sytë të ngulur përdhe dhe dëgjonte se ç'thuheshin.

Mua s'më kishte rastisur të dëgjoja njeri tjetër që të fliste me kaq urrejtje për italianët që po grabisnin vendin tonë. Pali i uli dhe i ngriti disa herë qepallat. Në bebet e tij sikur qe zgjuar diçka e re, faqeve u kishte rënë, si Harillës, një i kuq i lehtë. Edhe ai, siç dukej, nuk kishte dëgjuar të flitej kështu për

italianët dhe për atë që ata po merrnin peshkun, ku-ajt dhe pyjet tona.

— Ky sinjori na bëri një marifet të ri, — tha Harilla me po atë hidhërim. — Na shkurtoi pagën për ditën e punës. Nuk del kostoja sipas peshkut që zëmë, thotë.

Burri me sy të gjelbër tundi kokën e qeshi me maraz.

— Po, s'na takonte aq sa merrnim, — tha ai, — se ngordhim gjithë ditën e ditës në punë, flemë si kafshët në ahure ku të qelb era e peshkut, ikur me muaj nga shtëpia dhe nga njerëzit tanë. He, mor he! Një qen bir qeni bën yzëm në vendin tonë.

— Pse jo, nuk ka faj, — e ndërpreu Harilla. — Zogu dhe bejlerët po ia shesin vendin Italisë. Po e shesin dita-ditës dhe copa-copa. Batakçinjtë.

Pali, sikur ta kishin shpuar me gjemb murrizi, çoi sytë dhe e pa Harillën me një lloj qortimi. Me sa dukej, gjatë kohës që Pali pat punuar në dajlan, ai asnjëherë nuk i kishte folur ashtu. Kurse tani po shante mbretin, bejlerët, italianët me një aksh e duf që të rrëmbente. Ishin gjëra me zarar këto. Para ca kohësh në Mëmëkuq xhandarët kishin ardhur dhe i kishin vënë hekurat një fshatari, i cili në gosti e sipër seç kishte thënë ca fjalë kundër Zogut.

— Harilla, mos fol me këdo kështu; rrezikon veten!, — i tha Pali.

— Mos u bëj merak! Ti nuk je kushdo, as këta dy miqtë e mi, — ia preu ai. — Po fundja më shumë na u dhimbka vetja se vatani? Jo, or Pal, kjo që po bëhet është e poshtër. Italianët duan të na pushtojnë, ja, këtë politikë bën Zogu me ta.

Harilla u çua dhe ç'mpiu trupin. Kishte kohë që rrinin ulur; i qe zënë njëra këmbë dhe i ra me grusht te kupa e gjurit. Pastaj rrotulloi kokën rreth e rreth dhe pa ujërat që rrethonin dajlanin nga tri anë, peshkatarët që ndenin rrjetat nëpër hunj si dhe fluturimin e pelikanëve dhe të pulëbardhave me ato barqe të bardha dhe të shndritshme. U çuam edhe ne. Harilla na tha të shkonim të pinim një kafe. Për punën e peshkut që donim të merrnim me vete, i tha burrit të heshtur që të shkonte e ta merrte te magazinat. Ai kishte një trup të gjatë dhe çalonte pak nga njëra këmbë.

Shkuam gjatë rrjetave të nderura, pastaj dolëm në livadh. Në oborrin e shtëpisë së Peruxhinit kishte dalë dhe po luante me një pushkë lodër një djalë nja nëntë vjeç, me flokë të errët dhe me pantallona të shkurtëra. Ishte djali i Peruxhinit. Çehren e kishte të verdhë, këmbët dhe krahët të hollë. Klubi ishte më tej, matanë atij livadhi me pisha të rra-lla, prapa një kanali të gjerë uji, mbi të cilin hidhej një urë. Ne u ulëm jashtë. Brenda bënte nxehtë dhe kishte miza. Na prunë nga një filxhan kafe dhe ne nisëm të rrufisnim në heshtje.

Po thyhej dita. Dielli kishte marrë të ulej prapa majave të pishave dhe në livadh qenë zgjatur hijet. Në klub qenë mbledhur peshkatarë që vinin nga fjetoret, me rroba të grisura, tërë era peshk, me fytyra si të përgjumura e të palara. Në atë shkëlqim të diellit barakat e vjetra dhe të nxira ngjanin më të pista e nga ato sikur ngrihej një ufmë që të zinte frymën. Rreth e rrotull fluturonin shpendë kënetë e shpendë deti që lëvrinin në atë ditë pranvere të nxehtë si në gusht.

Te të gjithë ne që ndehur një heshtje që të ndillte mërzë. Harilla që kredhur në atë inatin e vet dhe seç jepte e merrte me veten, duke rrudhur ballin e duke marrë frymë rëndë.

— Ky yni është shfrytëzim i dyfishtë, ja kjo është, — tha ai, si të mos mundte ta përmbante atë që i vlonte përbrenda. Iu kthye Palit dhe vuri buzën në një gaz të hidhur: — Do më thuash që të ruaj veten e të mos flas kështu? Ç'të ruhesh, or byrazer! Ja, më kërkuan të shtëpisë ca para, se kanë një hall, e unë s'jam i zoti të çoj dy kacidhe. Pikë e zezë!

— Kur të zë e liga, ç'do të bësh?, — tha Pali.

— Do t'i gjendet ilaçi, po prit, — tha në mënyrë të fshehtë peshkatori me sy të gjelbër. — Është një mizë që merr berihanë në maj e në qershor, një që ka një pikë jeshile në ballë. Në korrik me t'i bie një flamë dhe naa e bën, e qeron krejt. Kështu do t'i vejë puna edhe kësaj fare të keqe, po prit e do të shohësh.

— Vetvetiu si vjen ajo flamë!, — tha Harilla.

— Sikur thashë vetvetiu. Vetvetiu asgjë s'bëhet. Po ja, ti, unë, puntoria, katundaria...

Unë nuk e merrja vesh mirë se ç'thuhej. Harilla shikonte nga ana e detit. Syve të tij u kishte rënë një si hije brengje. Drejt ujërave të pakufi po ulej dielli i madh. Kurorat e pishave të larta e të dendura ngjanin si topa sfungjeri që ngriheshin radhë-radhë mbi trungjet e drejta. Ndrisnin e xixëllonin ujërat rreth e rreth, hapej deri në pafundësi qielli i kaltër i pranverës... të dukej gjithçka tjetër për tjetër në atë vend ku vërtiteshin njerëz me fytyra të zemëruara nga padrejtësitë e sinjor Peruxhinut. Pasqyrimi dy - e trifish i barakave dhe ndërtesa-

ve në sipërfaqet e ujërave rreth e rreth, ai purpur i lehtë që kishte nisur të vishte brigjet e largëta në çastin që dita kishte marrë në perëndim, gjithçka në atë shpërthim të bukur pranvere, të bënte të besojë se ndodheshe diku ku njerëzit rronin të lumtur... Ja, ç'ishte ajo krijesë aq e bukur pranë shkallëve të barakës së gjelbër? Ah, ajo ishte gruaja e sinjor Peruxhinit që kishte dalë në oborr pas gjumit të drekës. Kishte veshur një fustan të hollë si në rozë të fryrë nga fluturzat rreth belit, flokët i kishte të verdhë e të butë si flokë kukulle, që dukeshin transparent dhe me rrezatime të arta nën rrezet e diellit. Ajo bisedonte me sinjor Peruxhinin që rrinte në krye të shkallëve pranë shermashekut të ri që harlisej plot gjethe të dendura rreth e rreth derës. Ky sinjor Peruxhini kishte veshur pantallona qillota me kuadrate të mëdha, çorape të bardha... Një mizë nuk i hiqej Harillës. Ajo ndiente erën e peshkut dhe i zhuzhullonte herë para fytyrës, herë prapa qafës, herë te pëllëmbët e duarve. Harilla jepte e merrte ta largonte, miza nuk i ndahej dhe i sulej drejt fytyrës, sikur do t'i futej në dritën e syve. Ajo e bezdisi kaq shumë, sa ai u mbush me inat e priti sa t'i gjente rastin dhe e vrau mes shuplakave... Po e vidhnin vendin tonë, Shqipërinë... Zogu me bejlerët po ia shisnin Italisë fashiste pjesë-pjesë... Ndieja thellë në vete diçka si ajo gjendja që të kap mbas një humbjeje të papritur të diçkaje të dashur e të shtrenjtë... Vendi ynë i bukur me malet dhe fushat, me ato ditë të kthjellëta prilli, me atë pafundësi gjelbërimi të pyllit të madh të pishave kurora-kurora. Në lirishtat e tij rritej bari i gjelbër si push e çelnin lule, rendnin tufa të bukura kuajsh e pelash, mbi ujërat e qeta fluturonin peli-

kanët... po e grabitnin. Këtë gjë shikoja se ndiente edhe Pali, i cili sikur e pat humbur atë buzëqeshjen e tij të zakonshme. Harilla rrinte i ngrysur e vetull-rudhur dhe çoç mendonte e bluante me veten.

Ikëm nga dajlani ndaj të ngrysur. Harilla na përcolli deri në të dalë fare të shesheve rreth barakave dhe ne, të heshtur e të menduar, u futëm në rrugën e pyllit me trastën e peshkut në kurriz. Binte mbrëmja, cicërinin zogjtë dhe endeshin duhma ere të njelmëta. Në të majtë kishim diellin, po atë na e zinte pylli dhe vetëm nja dy herë e pamë kur hape-shin shtigje dhe dukeshin ujërat e detit me atë diskun e zjarrtë që zhdukej prapa tyre. Pali ecte me kokën të rënduar nga mendimet.

Mua sikur më kumbonin ende në vesh fjalët e Harillës dhe e kisha si të gjallë fytyrën e tij, flokët e kuq, sytë e mëdhenj që i mbusheshin me zjarr. Fliste me afsh dhe mua më pëlqente, se fliste gjëra që i kisha ndier edhe vetë, ja, si atë natë me dëborë kur kisha ikur nga Azbi beu, si atë natë që pata ndier se në jetën tonë kishte shumë halle, si te Mano Liska, Muniri... Ky Harilla më pëlqente edhe për arsye se fliste me Palin si burri me burrin, dhe ky, Pali, e dëgjonte dhe tundte kokën sikur t'i thoshte: «Po, o Harilla, ashtu është».

— Qenkeni shokë të ngushtë me Harillën, — i thashë Palit.

— Po, jemi, — tha Pali.

Me mua ai zakonisht nuk fliste për gjëra të tilla, kurse atë ndajnatë më trajtonte si të madh. Unë s'dita ç't'i thosha tjetër. E pashë si lëkundeshin shpatullat e tij para meje.

— Ma jep ta mbaj trastën, — i thashë.

— Jo, Simon, — tha ai. — S'është e rëndë.

Nata mund të na zinte në rrugë, por së shpejti do të dilte hëna. Ishin net me hënë të plotë dhe, kur ngrihej ajo lart në kupë të qiellit, llapste vendi sa mund të gjeje edhe gjilpërën. Para meje si gjithmonë ecte Palj me ato mendime që i zienin në kokë e që unë i dija se ç'ishin. Të dukej se në të gjitha këto hapësira diçka kishte ndryshuar, diçka ishte tjetërsoj nga sa kishte qenë një natë më parë.

Kur mbërritëm, qe bërë vonë. Peshkun e qëruan dhe e lanë Zani me Grigorin, e kripën dhe e poqën në shpuzë. Hëngrëm me oreks të madh dhe, si u dendëm e lëpimë gishtërinjtë, u shtrimë nëpër velenxat tona pranë zjarrit. Në natën e qetë kuaknin bretkocat në kënetë dhe cërriste bulkthi nëpër shkurre. Binte mjegulla e hollë e vesës që ngjitej nëpër fletë e nëpër bar dhe ia thoshte dikuj, me një mall që të trondiste, bilbili me zë të ëmbël.

Pela jonë, që rrinte në këmbë pranë nesh, përqethi lëkurën dhe kërceu nga vendi me vrull.

— He! I bëhet si hije ujku dhe trembet, — tha babai.

Ne heshtnim. Pastaj u dëgjua përsëri babai që tha:

— E gjora! Po ia vesh syrin perdja e bardhë.

Në të djathtën time ishte shtrirë Caci, kishte vënë dorën nën kokë, mbante një fije bari midis dhëmbëve dhe shikonte yjet që shpërndareshin si gonxhe lulëshqerrash në kubënë e pafund të qiellit.

XI.

— Hele, hele, nuk na the si ia çuat andej, — e pyeti befas Palin babai, kur vuri re se ai gjatë gjithë kohës rrinte i heshtur e i menduar.

— Ja, — ia bëri Pali, — çfarë të them? Puna si andej këndeje, njësoj.

— Bëre fjalë me njeri? — Të shoh si të vrarë.

Pali heshti për një copë herë. Kjo pyetje sikur e gjeti të papregatitur.

— Jo, — tha Pali.

— Po pse ma ke këtë çehre të vrarë?

— Kot, or baba, jam i lodhur.

Unë e kuptoja, Pali e kishte të vështirë t'ia thoshte ato që kishim dëgjuar në dajlan të peshkut. Fjalë si të Harillës ne nuk kishim dëgjuar ndonjëherë dhe sikur na qe trazuar e përshtjelluar diçka në shpirt.

— Kam atë Harillën, atë shokun, — foli Pali përsëri.

Babai tërhoqi velenxën dhe u kthye nga ai. Drita e kuqërremtë e zjarrit i binte në fytyrë.

— Eh, si janë ca gjëra, — psherëtiu Pali.

— Si janë?, — pyeti babai që po e hetonte me sytë ngulur në fytyrën e tij.

— Si ta them, as vetë nuk e di.

Ra një copë herë heshtje. Në zjarr kërciste druri i shkozës dhe hidhte hera-herës kongjij të ndezur.

— Të ishin kuajt tanë, do t'i kapnim e t'i shisnin kështu?

— Tregti është kjo, or bir. Kalin ndo e kap dhe e mban për veten ndo e kap dhe e shet.

— Po, po na i merr Italia të gjithë.

Zëri i Palit doli si i ngjirur. Ato që dëgjuam në

dajlan na kishin zgjuar diçka që nuk mund ta thoshim me fjalë. Ku i çonim gjithë ata kuaj e pela të bukura që kapnim në limeret e pyllit? Po ia jepnim me duart tona pasuritë e vendit të huajit, po ia jepnim pjesë-pjesë, duke lënë prapa shkretim. Tufa të tëra kuajsh e pelash i çonin larg nga dherat e huaja, në hudute të panjohura, deri andej, thoshin, nga Abisinia, ku bëhej luftë.

— Mallin e blen ai që ka para, — ngriti zërin dhe foli Haliti i Meçe Dines. Ai i kishte dëgjuar të gjitha këto biseda i ulur galiç te shtrojat e veta me fytyrë nga ne. — Sos se Italia i merr pa para. Po e shite gjënë, shitja kujt të duash, njësoj është. — Haliti kishte zë të trashë, po diçka e lehtë dhe gazmore lodronte në timbrin e tij. Ai qeshi dhe tha: — Nuk thoni shyyqyr që na doli gjithë kjo punë? Kuajt janë të tuxharëve, ne krahët kemi, s'na pyet njeri.

Caci, që gjatë gjithë kohës kishte ndenjtur i heshtur, nxori duart nga velenxa, e vuri njërën në kokë dhe shikoi nga ana e Halitit.

— Politikën s'e bëjmë ne fshatarët, — foli përsëri Haliti. — Politikën e bën kush e bën.

— S'po flasim për politikë, mor evlat, po bëjmë muhabet, — tha si me të vrazhdë babai ynë.

— Jo, po thashë. Se Palit i qenka ngritur merraku se po na i marrka kuajt Italia. Ha, ha, ha! Po le t'i marrë, se mos po i merr nga ahuret tona.

E qeshura e Halitit kumboi deri tutje pyllit. Meçe Dinia çoi atë kokën e bardhë pa takije, diç kishin ndier veshët e tij e tha:

— S'doni gjumë, a? Mirë, pa sa të dalë ylli i Çobanit dhe ju lë unë të flini.

Ai u kruspullos në gunën e vet dhe te gjithë ne të tjerët zotëroi heshtja. Hëna llamburiste lart mbi majat e pishave dhe mjegulla e hollë e verës qe bërë më e dendur.

— Nga ahuret tona nuk po i merr, — tha Pali pas një heshtjeje. — Po ja ta zëmë se Italia merr gjithë kuajt që kemi, gjithë pyllin, bereqetin e ku di unë. Ç'do të mbetet këtu për ty dhe për mua?

— Dëgjo, — u dëgjua zëri i babait. — Pa i lini këto fjalë? Hajt flini tani!

Qe zemëruar befas ai, kjo kuptohej fare mirë nga zëri. Qe zemëruar me Halitin qëpar kur foli për punën e politikës. Politikën ne e lidhëm me njerëz të burgosur e me hapsanët. Ja, si puna e Aleksit të xha Andresë që e çuan në hapsanat e Gjirokastrës dhe pastaj e vranë.

— Ku i mësove këto fjalë?, — i foli Palit babai mengadalë. — Qenke bërë ezber.

Haliti me sa dukej ia kishte prishur qejfin keq dhe tani ishte e kotë të mendoje se mund të flisje më. U mbështollëm nëpër velenxa dhe fjetëm.

XII

Mua dhe Palit na takonte një herë në tri katër ditë të shkonim në dajlan të peshkut te Harilla dhe një herë në tri-katër ditë bëhej si bëhej dhe biseda kthehej në atë shqetësim të ri që futej në shpirtin tonë. Është e vërtetë, edhe pas kësaj ne vazhduam

ta kapnim hergjelenë, përsëri nisëm pas qerreve kuaj dhe pela të lidhura që i çonin pothuaj zvarrë në ahuret e Mano Liskës, por në vetvete na mundonte dhe na dhembte diçka. Këtë gjë e shikoja jo vetëm te Pali dhe babai, por edhe te Caci, Grigori, Zani, Tari. Kjo vinte ngaqë në zemrat tona, siç e thashë në krye të këtij tregimi, qe zgjuar diçka që ishte më e shenjtë sesa lufta që bënim për të mbajtur shpirtin gjallë. Vendi ynë shkretohej, po kujt do t'i dhimbej ai përveç neve vetë që dukeshim si njerëz me zemër guri kur shikonim sytë e habitur të kuajve që kapnim nëpër vatha, por që në të vërtetë bënim sikur s'ndienim gjë, se na shtynte ajo, lufta për të mbajtur shpirtin gjallë? Kishim kapur edhe herë të tjera kuaj e pela, dema e mëzetër, buaj e buallica, por i kapnim për vendësit që i merrnin dhe i çonin në shtëpitë e tyre. Kurse këtë radhë tufat e kuajve dhe të pelave tona i zhduknin andej larg në dherat e huaja. Po shkretohej vendi ynë, ja me duart tona po e bënim këtë. Kujt do t'i dhimbej ai? Azbi beut? Mano Liskës? Ata përveç parave s'doniñ asgjë në këtë botë.

Deri në javën e parë të majit kishim zënë pjesën më të madhe të hergjelesë sipas kontratës. Mbeteshin edhe njëzet e dy kuaj e pela për të plotësuar numrin njëqind e pesëdhjetë, kurse në pyll bëheshin a s'bëheshin edhe pesëdhjetë a gjashtëdhjetë kokë hergjele gjithsej që kishin mbetur. Një mëngjes ne e pamë këtë pjesë tek shkoi për të pirë ujë. Nuk ishte më ajo tufë plot madhështi e trok gjëmimtar, ajo kope që dridhte dheun me thundra e hingëllima. Gjatë asaj kohe ne e kishim mpakur çikë e nga një çikë dhe tani tufa e trembur sikur shkelte në majë të thundrave, thua se kafshët druanin të binin në

sy. Babai e ndoqi me sy gjersa kafshët u zhdukën atje larg, prapa një tufe pishash ku merrte kthesën rruga e tyre. Ai fryu gjoksin me frymë dhe ia bëri:

— Bah, bre!

Sikur psherëtiu dhe diçka iu drodh në shpirt nga kjo gjë. Kisha vënë re se qe bërë tepër i butë dhe i heshtur babai ynë ditët e fundit që ishim në pyll. Isha i sigurtë se, po të ishte me gjyshe Zicën, atje te rrasa e gurit nën hijen e pjergullës, ai do të fliste e do të fliste një copë herë të gjatë, gjersa ta shprazte atë që kishte në zemër.

Të nesërmen ne kapëm njëzet e pesë kuaj e pela të tjera dhe kështu numri i përgjithshëm i hegjelesë së zënë bëhej një qind e pesëdhjetë e tre, tre më shumë nga kontrata. Mano Liska para ca ditësh, na kishte çuar një lajm që të mos lëviznim nga pylli, ani se e plotësonim numrin e hegjelesë sipas kontratës. Lajmësi tha se ai do të vinte vetë për të biseduar për ca punë. Ne kapëm pra edhe njëzet e pesë hegjele dhe po prisnim në pyll të vinin qerrtarët dhe Mano Liska. Babai rrinte me shpinën të mbështetur pas një trungu pishë, qylafin e kishte vënë në kupë të gjurit dhe shikonte nga vathët e hegjelesë. Kafshët hingëllinin e tërhuzeshin. Meçe Dinia merrej me një pelë, të cilën Caci dhe Haliti nuk kishin pasur ndër mend ta ndanin e ta futnin në tufën që do të zinim. Ajo ishte një pelë e bukur me jele të gjata, syrin e kishte të zi e të kthjellët si xham, ndërsa qimja i vetëtinte si gusha e rosakut. Caci dhe Haliti e kishin yshtur e trembur që të ikte, po ajo nuk i ishte ndarë që nuk i ishte ndarë një hamshori dhe erdhi e ra në grackë bashkë me të.

— E, moj, nuk të rrihej vetëm, a?, — i fliste Me-

çe Dinia pelës dhe e kapte për jelesh. Ajo tundte kokën, zgurdullonte sytë dhe ia lëshonte frymën në fytyrë. Ishte një pelë e butë dhe plakut i kishte hipur të lozte me të. Ai e kishte nxjerrë nga vatha të lidhur me një copë litar dhe e binte vërdallë si ari arixhiu.

— Lëshoje, or Meçe, lëshoje!, — i tha babai, duke e ngritur zërin fort.

— A?

— Lëshoje. S'e kemi në kontratë, të ikë.

Meçe Dinia qeshi, duke zbuluar ata dhëmbët e verdhë poshtë mustaqeve të bardha.

— Në s'e kemi, e vëmë, — tha. — Ja, na vjen zoti Mano dhe e bisedojmë. Dhe i zoti që e ka, qarin do t'i shohë.

Ai ishte në qejf, sytë i xixëllonin dhe, si nuk ngopej së lozuri me atë pelë, e tërhoqi drejt një kërcuri dhe iu hodh në kurriz. Pela harkoi qafën, rru-dhi vithet, pastaj hodhi shkelma, hingëlliu dhe u lëshua me të katra përpara. Meçe Dinia ia tërhoqi litarin fort, u bë sa një grusht në kurriz të pelës dhe bëri një revan duke thirrur e britur si i shkalluar. Djemtë e shikonin dhe gajaseshin, vetëm babai ynë rrinte po atje te trungu i pishës me takijen në gju dhe sytë përpara.

Mano Liska erdhi vonë, bashkë me karvanin e qerreve dhe me Banin e Sotirit prapa. Hipur në një kalë të urtë, me një setër prej stofi të hollë dhe me pantallone që i mbante me tiranta, ai lëkundej dhe të thoshe se do të thyhej në mes nga çasti në çast.

Mano Liska u vërtit rreth vathave të kuajve, pa një copë herë se si lidhnin fshatarët, hergjelenë pas qerreve dhe iku e shëtiti vetëm për disa çaste

atje në mes të livadhit. Pastaj shkoi e u ul te zjarri që kishte ndezur Meçe Dinia për të tharë djersën.

— Zoti Mano, të kemi zënë edhe tre më shumë, — bërtiti Meçe Dinia. — Në ua blefsh të zotërve, qar edhe për ne do të jetë.

— E, mo, mirë, do i blejmë.

— Se , eh, ç'kemi hequr, or zoti Mano! Kjo punë s'na doli aq për hajër. Hajde se kape një e dy, po një kope të telendiska.

— E, mo, punë është, punët janë të zorshme, — ia kthente Mano Liska me një fije zëri. Fytyra e tij e thatë e plot zhubra rrihej nga dritët e zjarrit.

— Si urdhëron, — plaku fliste sikur e merrte vesh atë që i thoshte tjetri. — Po atë punën e tarifës ta shihnim një çikë. Pazari s'ka qenë pazar.

— Po çfarë ishte, mo? Uë!

— Ja, e sheh? Se na ra bretku dhë të vesh dorën në zemër, zotëria jote.

Meçe Dinia me mjekrën e parruar, që i zbardhte në dritën e zjarrit, mundohej se mos nxirrte ndonjë gjë më shumë nga Manoja, kurse tjetri në këto punë që i rrahur me vaj e me uthull dhe e çonte plakun në shtatë çezma dhe s'i jepte një pikë ujë. Ai thekte durart mbas zjarrit me atë fytyrën si maskë dhe me sytë të futur thellë në zgavra. Më në fund ia nxori kryet bisedës pse kishte ardhur ndër ne. Mano Liska kishte një kërkesë të re nga firma blerëse dhe ne, ishim që ishim në pyll, ta kapnim gjithë hergjelenë që qe aty. Aktin e blerjes e pat bërë me ata që kishin hergjele, kjo blerje ishte bërë më e shtrenjtë, thoshte Manoja, se njerëzit panë që hipi pazari dhe bënë si të donin. Veç, tha ai, ne duhej të bënë një pazar më të arsyeshëm, për tufën që kishte mbetur duhej të caktonim një ta-

rifë të re më të ulët, sepse atij po i shkonte një djall e gjysmë e gjithë kjo punë. Paguante për blerjen, për kapjen, për transportin kur, nga ana tjetër, italianët ia blenin fare lirë dhe Manoja s'kishte se ç'bënte, ajo tregti ishte pesë me hiç, po ja që atij i duhej të merrrej me të, se «nxirrte bukën e gojës».

Meçe Dinia kishte mbërthyer veshin me dy gish-ta, e kishte kthyer si kaush nga ai dhe më shumë fjalët ia kuptonte nga lëvizja e buzëve sesa nga zëri: «He he, pa shih, kërkon të na e hedhësh, ë?, — sikur thoshin sytë e tij, që ndrisnin nga flakët e zjarrit.

— O zoti Mano, — bërtiti plaku. — Shyqyr që e mbaruam këtë punë, se na ra bretku këtej. — Ai ktheu kokën mënjanë e shkeli syrin. — Unë sonte kam bërë ndër mend të shkoj te plaka. Gjenerali të tjerë, ne jemi të lodhur.

Mano Liska nuk foli, theku duart edhe një copë herë dhe nxori nga xhepi i jelekut një sahat të vogël, të verdhë.

— Se të ishte se na jepje hakun tamam, hajde de, edhe të gënjen mendja, po me aq..., — u hodh e tha Meçe Dinia, përsëri.

— Sa doni, mo?

— Ja, e sheh?... Sa doni, the zotrote? Po sikur të shtojë edhe dy përqind.

— As një kacidhe, mo xha Meçe, nuku kam ban-kë unë.

Mano Liska nxori krehrin, u ngrit, smpiu këmbët e gjata dhe zuri të krihte flokët rreth kokës.

— He, ç'na kandisi. Si thua, Llazar? — Meçe Dinia qeshi — Hi, hi, hi! Mirë, mirë, ta bisedojmë dhe të kthejmë xhevap.

— E dua të ma bini nesër në mëngjes, — tha Manoja dhe shkoi te qerrtarët. Një pjesë e tyre që nisur dhe tani dëgjohej gërvëlimes dhe rrotave që largohej rrugës së fushës. Duke u lëkundur si një hu, Manoja kapërceu sheshin dhe shkoi te kali i tij. Bani i Sotirit, truplidhur dhe i fortë si një ka, i mbajti këmbën dhe i zoti hipi në shalë.

— Nisemi, zo Mano?, — i tha Bani, që kushedi përse i thoshte gjithnjë zo Mano për zoti Mano.

Tjetri bëri po me kokë dhe Bani, duke mbajtur kalin e vet për kapistalli, e kapi kalin e Manos për freri dhe e hoqi gjersa e nxori në rrugë.

Ikën dhe qerrtarët e fundit, rruga zhurmoi një copëherë nga gërvëlimat e rrotave që qanin nëpër tragat e thara të majit, pastaj pylli dhe gjithçka ra në heshtje. Të bëhej sikur nga larg, andej nga Gojani thellë në veri, era binte zhurmën e sëpatave që prisnin dru. Jo, ishte shpend pylli apo kushedi se çfarë që lëshonte atë zhurmë. Vathat ishin bosh dhe nuk zhurmonin më nga kuajt që shtynin njëri-tjetrin, që hingëllinin, ziheshin, që merrnin frymë rëndë si njerëz të stërmunduar. Vetëm pela jonë, që rrinte në këmbë pranë zjarri, e menduar dhe si me një pikëllim të thellë në syrin që po ia veshte perdja, lëkundte herë pas here kokën dhe përqethte lëkurën. Pak më tej, i lëshuar në liri dhe i dehur nga era e trëndelinës, gomari i Meçe Dines, si të kishte ndier papritur një mall e një gëzim, e ngriti turirin drejt qiellit, ngërdheshi buzët dhe nxori diçka si fishkëllimë nga gryka.

Rrinim të gjithë rreth zjarrit, që na qe bërë zakon ta ndiznim përnatë që të thanim djersët, dhe heshtnim. Flakët e kuqe lodronin para syve tanë dhe

lëshonin në ajrin e brishtë një tym të hollë e të hidhur.

Meçe Dinia nuk e kishte zakon të dilte përpara babait tonë, por babai atë natë kishte një heshtje të çuditshme, të menduar, gati si një keqardhje e pashpjeguar. Zani, Tari dhe Haliti, pranë të atit, rrotullonin sytë sa në një fytyrë në tjetrën. Pali vetëm këmbët kishte te zjarri. Ai qe shtrirë përmbys me kokën larg tij dhe qe mbuluar me setrën e vet. Caci rrinte në bërryl dhe përtypte një kore buke. Meçe Dinen sikur e nevríkoste ajo heshtje. Po bënin goxha kohë që rrinin si hunj rreth zjarrit dhe s'po e hapnin atë punën që kishte thënë Mano Liska. Në ishte se nuk pranonin, pse rrinim ende aty e nuk niseshim për në shtëpíra?

Meçe Dines i qe sajuar një rrudhë e thellë midis vetullave. Ky Meçe Dinia nga gjendja s'ishte keq, i kishte dy-tri ara, nja 20 dhen, qetë e parmendës i kishte të vetët. Tani që i qenë bërë djemtë, të gjithë të fortë e shtatlartë, i pat hipur një makutëri e madhe për punë. Ndër treqind e sa shtëpi që ishin në fshatin tonë, Meçe Dinia s'ishte si Manoja, si Muni-ri ose disa dyer të tjera të kamura, por ishte më mirë sesa shumica e fshatarëve të varfër, më mirë se ne që gjithashtu ishim një tufë burra po që me zor e nxirrnim bukën e gojës. Ajo rrudhë që i qe sajuar në ballë shprehte një zemërim e një çudi me babain tonë, në një kohë që na dilte punë tjetër dhe ne s'e hapnim gojën të thoshim një fjalë. Prandaj nuk u përmbajt e tha:

— Si do t'ia bëjmë, Llazar? Për besë, gjynah! Jemi që jemi, e kapim edhe pjesën që ka mbetur. Se mos vjen puna përditë në derë?

U ngrit Pali e i ktheu fytyrën zjarrit.

— Punën në derë na e kanë prurë italianët që vjedhin vendin tonë, — tha ai.

Këto fjalë ranë si bombë te të gjithë. Vetëm ba-bait sikur s'i bënë përshtypje.

Meçe Dinia ishte usta për të mos dëgjuar fja-lët që s'i vinin për mbarë.

— Jemi hallexhinj, Llazi! Krahët kemi, naze të mos bëjmë.

Caci kapsalliste sytë dhe shikonte Palin që rrin-te me fytyrë nga zjarri.

Meçe Dinia bëri një hesap duke numëruar gish-tërinjtë dhe ngriti zërin e tha:

— Jo, or evlatër, s'jemi njerëz me qibër. Punës t'i themi lepe.

Ai turfulloi dhe iku si i zemëruar. Shkoi e der-dhi ujët te ca shkurre, ndenji një copë herë në këmbë duke shikuar andej e këndeje nëpër livadh, pas-taj shkoi e u mbulua me gunën e vet. Te ne të tje-rët u ndeh një heshtje që s'qemë në gjendje ta thye-nim dot. Ramë të flinim edhe ne; qe bërë goxha vo-në dhe na dhembnin gjymtyrët.

Të nesërmen në mëngjes, a thua se në darkë nuk ndodhi kurgjë, Meçe Dinia, i rinuar e plot gjallëri, i hipi gomarit dhe mblodhi gjithë litarët nga ishin e nga s'ishin. Bërtiste e qeshte me gjithë grykën, ndërsa nguete kafshën me thembra nën bark:

— Hajde, çuna, shkoi gjeç vakt, po del dielli!

Haliti pat thekur bukët dhe na i pruri si patavra të mëdha, me nga një shuk gjizë përsipër e nga një gjysmë qepe.

XIII

Do ta kapnim edhe atë pjesë të hergjelesë që kishte mbetur. Meçe Dines i priste gjuha si brisk. Llogjika e tij ishte e thjeshtë dhe e fortë: të mos kujtonim se, po të mos na donte qejfi neve, hergjeleja do mbetej pa zënë. Ja ku ishin, thoshte Meçe Dina, ata nallbanët e Mëmëkuqit. Do t'i pajtonte Manoja menjëherë dhe të na rronte mendja neve. Ia nisëm përforcimit të vathëve dhe për dymbëdhjetë ditë, në tri duar, kapëm gjithë kuajt e pelat e fundit. Na shpëtoi vetëm një kalë, që dredhoi pranë lesave dhe mori rrugën e Pusit të Pelave. Ishte një ndër ata kuajt çil, që e kisha parë kaq herë duke i hequr udhë kopesë, i madh dhe i fortë, me një çap të shpejtë e të bukur. Kali ishte i larë në djersë; rendte me tërë forcën, thundrat e tij trokonin rëndë dhe hingëllinte duke mbushur hapësirat rreth e rreth me zërin e tij të vetëm. Rendi e rendi derisa na u zhduk nga sytë. U shua troku i thundrave, na u zhduk nga sytë edhe ajo rezë e vogël pluhuri që i ngrihej nga pas, pastaj edhe hingëllima iu tret në limeret që po errte mbrëmja.

— He, na iku malukati, — tha Meçe Dina.

Babai, që rrinte në krah të tij, nuk i foli. Ai hoqi qeleshen dhe fshiu djersët në majë të kokës.

Pat kaluar vetëm një çast dhe hingëllima e kalit u dëgjua përsëri. Si doli në skaj të livadhit, ai u drejtua nga ana jonë me një vrull të tillë sa të thoshe se do të na merrte përpara, sa të thoshe se do të përplaste gjoksin ndër ne që të na shtypte nëpër thundra... Tridhjetë — dyzet hapa pranë, dredhoi dhe preu nga e djathta. Trupi i tij i gjatë dhe qafa e har-

kuar, jelet që i dallgëzoheshin e i kreshpëroheshin, vithet e lëmuara dhe muskujt e fuqishëm, të gjitha këto na shkëlqyen për një çast para syve sikur kali të kishte dashur të na tregonte kështu forcën dhe bukurinë e vet. Ai e ngriti bishtin tufalak, tkurri vithet, gjoksin dhe u lëshua me turr e me hingëllima përgjatë rrugës së detit.

Kjo vërdallje vazhdoi asaj ndajnate ndonjë orë. Kali vinte e ikte duke hingëlluar, vërtitej rreth vathave, shfrynte nga lodhja, tkurrej e hidhej sikur trembej nga diçka, gjersa më në fund e shtroi hapin dhe shkoi e ndaloi në mes të livadhit. Me syrin e zgurdulluar shikonte rreth e rreth e mundohej të kuptonte se ç'kishte ngjarë? Ku kishte shkuar gjithë ajo tufë gjëmimtare e shokëve të tij?

— He, mbete vetëm, a?, — tha dhe fshiu përsëri djersën në majë të kokës babai ynë.

— Ia tregoj unë atë vetëm, po dale dale, — tha Meçe Dinia, duke mbledhur litarët. — O burra ti, Caci, dhe ti, Zani. S'ka se ku na shkon tani.

Caci mori të nisej drejt shtegut, kur babai i thirrri:

— Ku shkon ti?

Qe një zë i egër dhe i fortë! Caci u kthye dhe pa nga ai. Edhe ne të tjerët u kthyem të shikonim se ç'kishte ndodhur që thirri ashtu. Babai me qeleshe në dorë e duke fshirë ballin me një dyshe të kuqe, shikonte përpara dhe qe zverdhur.

— Po si, more Meçe, — pyeti ai si me habi, — domethënë i gjithë ky pyll, gjithë këto limere të mbeten pa një hingëllimë kali? Mos, bre, se ky është gjynah i madh. Si të mbetet shkretë gjithë ky pyll? Si të mbeten gjithë këto limere pa një hingëllimë?

Fjalët e tij patën një efekt të çuditshëm te ne të gjithë. E shikonim në fytyrë dhe sikur përpiqeshim të kuptonim tërë të vërtetën e asaj që kishte dalë nga thellësia e shpirtit të tij. Shikonim si të shastisur pyllin e madh dhe e përfytyronim fare mirë këtë pyll pa një kalë, pa një mëz, që të lodronte në lëndina i dehur nga hapësira dhe nga liria, pa atë trokun gjëmimtar që dridhte dheun dhe që të mbushte zemrën me vrullin e fuqisë dhe të guximit.

Babai u ul në bar pranë pishës dhe drodhi një cigare. E ndezi dhe e piu ngadalë. Meçe Dinia kap-salliste sytë.

— Dëgjo, — tha babai pa iu drejtuar njeriu. — Hallet që kemi të mos na shtyjnë në gjynah. Ja, nuk hingëllin gjëkund një kalë. Dëgjove ti, Caci?

Caci, i madh e fytyrëngrysur me krahët e rëndë që i vareshin poshtë, rrinte para babait dhe e shikonte në sy. Në kishte njeri që e dinte se ç'ishte kali, ishte pikërisht ai. Për të kali kishte shpirt dhe mendje si njeriu. Ai ia dinte tërë huqet, e dinte kur gëzonte e kur zemërohej, e dinte se si merrej me të mirë e si me të keq, ia shihte të gjitha në dritën e syve, e ledhatonte në turinj e në jele, i fliste me gojë si njeriu njeriut. Zani i Meçe Dines rrinte prapa krahëve të Cacit dhe mundohej edhe ai të shihte babanë tonë në sy, në bebet e të cilit sikur qe ndezur një dritë e re, sikur matanë hapësirave, ku kishte ngulur vështrimin, shihte një hata të madhe, diçka që ta pikëllonte e ta vriste zemrën: «Zot, o zot! Si të mbetet gjithë ky pyll pa një hingëllimë?» Edhe Meçe Dinia kishte zgjatur qafën para kësaj habie dhe mundohej t'i lexonte të gjitha në sytë tanë. Ndër vatha kishim kuaj dhe pela nga më të sertat, nga

ata që në ditët e para tërhiqnin tufën dhe që na patën nxjerr shkumën duke i ndjekur në hapësirat e pamata të pyllit. Të gjithë të bukur, u ndriste qimja nga shëndeti dhe u dallgëzoheshin jelet në ato lëvizje të hijshme të kokës. Gjithë këtë tufë, gjithë hergjelenë e pyllit me dita-ditë ne e kishim lodhur e rraskapitur, e kishim ndarë dhe e kishim zënë pjesë-pjesë dhe ja tani kishte mbetur vetëm një kalë, i lodhur, i trembur e me atë habinë e madhe në syrin e zgurdulluar edhe ai sikur të pyeste: «Ç'u bë kësh-tu?». Binin hijet e mbrëmjes nëpër skuta e fshehtësi, shuheshin dritat e muzgut në qiellin e perëndimit, ndërsa kali, i shtangur në habinë e vet, rrinte atje në mes të livadhit pa asnjë qëllim.

Meçe Dinia hodhi duart përperjetë; në ajër u shpallos filli i litarit dhe plaku, kushedi përse, tërë vrull e gaz thirri:

— Yy, trrrr... Ik, se e ke hallall nga Llazar Gjer-gji këtë!

Po kali nuk lëvizi.

— He, hajde, Caci, hajde, Zani! Ja, s'do të ikë. Hajde ta fusim te shokët.

— Lëre, Meçeee!, — i thirri babai.

— Po ç'ta lë, mor i uruar, ç't'u bë zemra kështu?

— Lëre, baba, — i foli edhe Zani që qe mugur në fytyrë.

— Aa? Për perëndi që ju keni shkelur hije. Ama-ni, ore, po muhabete janë këto? Po pse për qejf kemi dalë në pyll, a?

— E, or i uruar!, — foli babai. — Po e lëmë vendin shkretë. I zumë gjithë ato pela dhe kuaj të bukur.

— Sos është joma hergjeleja. Në mos i zënçim ne, i zënë të tjerët.

— Epo janë në pyll, more Meçe, dhe sikur janë tonat. I ka thënë ca fjalë me mend Palit ai Harilla atje në dajlan të peshkut. Ja, e zhdukëm gjithë atë tufë të bukur pelash e kuajsh. Më shtyn halli mua, të shtyn halli ty dhe ia kapim, ia bëjmë gati italianit dhe na i themi. Ai tjetri pret pyllin, nxjerr lëndën, nxjerr drurin dhe na i thotë. Tjetri këtej matanë i zë peshkun, ai tjetri matanë një tjetër gjë dhe kështu e shkretojmë vendin. Jo, ore, se është gjynah. Janë të vendit tonë, more Meçe, pse, ku e gjeti pyllin Azbi beu që ua shiti italianëve? Po gjithë këtë hergjele? Po janë të vendit tonë, more, e s'i ta shkretojmë me dorën tonë? Për një hall që kemi të hyn makutëria e shejtanit. Lypsur qofshin.

— Sos se s'më dhimbsen këta kuaj, — tha Caci sikur të fliste me vete. — Kushedi ku i çojnë në Itali, mbase i therin.

— Po ç'lazëm na bën kur na lanë vendin shkretë?, — tha babai. — Në i therçin, më i madh është gjynahu. O jo, or jo! Është njësoj sikur ta lësh këtë vend pa njerëz.

Kali përqethte lëkurën në mesin e livadhit dhe s'lëvizte. A thua dëgjonte edhe ai për keqardhjen tonë dhe qe bërë tanimë mik me ne?

Meçe Dinia ktheu sytë dhe e vështroi një copë herë. Ishte i kënaqur plaku me gjithë atë punë që kishim bërë në pyll dhe tani rrudhte sytë nga kënaqësia e buzëqeshte. Ai ngriti duart lart, përplasi shuplakat dhe i thirri kalit përsëri:

— Iii, dori, ik, hajt, evlat, ik!

Kali përqethte lëkurën dhe nuk lëvizi nga ven-

di. Kjo nisi ta zbaviste Meçe Dinen. Ai i la litarët në tokë dhe shkoi drejt kafshës.

— Oj malukat, jo! S'do të ikësh, or i uruar? Hej, more, hej! Po ç'të gjeti vallë?

Plaku ktheu kokën nga ne dhe ia plasi gazit.

— Do të ketë ndonjë pelëz, qerratai. Ia kanë zënë shoqen në vathë dhe tani s'ka ku shkon. Ha, ha, ha! Toben jarebi, kafsha si puna e njeriut.

Ai iu qas kalit katër-pesë hapa dhe zgjati dorën përpara duke e ndjellur e duke u munduar ta kapte për jelesh:

— Trryy, ajs, ajs, ajs! Hë, hajde te plaku, hajde, or evlat, hajde, pa ta gjejmë edhe atë pelëzën tënde.

Kali e çoi kokën lart, kërleshi jelet dhe lëshoi një hingëllimë të mprehtë. Sytë e tij u hapën sa iu dukën të bardhat, po, për të lëvizur nga vendi, nuk lëvizi. Ishte një çudi e madhe kjo. Të gjithë shikonim se si kishte shtangur ai kalë para plakut dhe nuk hidhej të ikte me atë vrullin e tij që na kishte habitur gjatë kohës që ishim në pyll. Trupi i tij i lartë me qime të çilët dukej në krye të tufës se si rendte si era dhe, bashkë me një kalë tjetër, e ndizte dhe e xhindoste gjithë atë mori kuajsh e pelash të tjera që dridhnin vendin si tërmet. Tani qëndronte në vend dhe, si e pa që edhe Meçe Dinia qëndroi në vend, i uli jelet e kreshpëruara dhe e çoi kokën poshtë duke lëshuar një hingëllimë të mbytur. Meçe Dines i kishte ikur ai gaz nga buza, habia tek ai po bëhej më e madhe dhe sikur që ngurosur para kalit. Ktheu kokën nga ne dhe ia bëri:

— Toben jarebi, po ç'mbeti kështu ky? Ik, or evlat, ik!

Babai ynë që çuar në këmbë. Qe zverdhur në fy-

tyrë dhe në dritën e syrit i buronte inat kundër Meçe Dines.

— Nuk rrihet vetëm në pyll, Meçee!, — i thirri babai.

— A?!

— Nuk rrihet vetëm në pyll, jo!

— Toben, toben! Ke parë kështu? Puna e kafshës si puna e njeriut.

Plaku e la kalin atje dhe erdhi drejt nesh. Nuk e kishte atë gazin e mëparshëm dhe habia sikur ia pat prishur një çikë çehren.

— Na ka hipur makutëria, Meçee!

— A?

— Makutëria, makutëria. Pak zumë që s'u ngopëm? Kemi hyrë në gjynah.

— A, mor Llazar, lëri ato llafe.

Babai kroi mjekrën. Nuk ishte i qetë ai. Syri i ndriste, qepallat i përplaste fort.

— O Caci!, — thirri.

Caci dhe Grigori ishin ulur para tij. Caci ktheu kokën nga ai.

— I lëshoni kuajt nga vatha, — tha babai si me inat.

Gjithë sa ishim kthyer kokën nga ai. S'e dëgjuam mirë apo me të vërtetë ashtu tha?

— Dëgjuat? Hapni lesat! Mjaft qenë ata që ka marrë Mano Liska.

Meçe Dinia, që s'kishte dëgjuar mirë ç'po thuhej, shkoi drejt babait me sy të ngulur në fytyrën e tij.

— Çfarë the ti, Llazi?

— T'i lëshojmë kuajt, ia këtë thashë, — tha me një farë inati babai.

— T'i lëshojmë kuajt?!

— E kuajt që kemi zënë. Në mos daç, zëri në pjesën time.

Babai iu kthye Cacit dhe Grigorit që kishin mbetur në këmbë dhe u bërtiti:

— Hapni, more, lesat, dëgjuat?

Ata shkuan drejt lesave, po Meçe Dinia u preu rrugën:

— Daleni, more, jakëni, more, në vete!

Ai erdhi drejt babait dhe dukej tepër i çuditur për këto që po dëgjonte.

— Jak, more Llazi, në vete! Si, more, t'i lëshojmë këta kuaj kur na ka rënë bretku? O, moj nëneja ime, se ç'po më dëgjojnë veshët!

Por babai, ynë, kur e vendoste një gjë, ishte e pamundur që ta kthente më.

— Mbaji nga pjesa ime të thashë, more vesh? — Babai bërtiti aq fort, sa zëri i doli i ngjirur. Fytyra i qe skuqur dhe damarët i qenë fryrë. Ai iu kërcënuua Cacit dhe Grigorit. — I lëshoni kuajt, morët vesh apo jo?

— Dale, xha Llazar, prit ta mendojmë këtë punë, — foli Haliti për herë të parë.

— S'ka ç'të mendohet këtu, — u hodh e tha Pali. Ai kërcëu nga vendi dhe shkoi drejt lesave. — Po të jetë për hesapin, zëreni se kjo është pjesa jonë.

Te lesat shkuan Caci, Pali, Grigori, Zani edhe Tari. Meçe Dinia qe bërë si i shastisur.

— O Caci! O Zani! O Pali! — Zëri i tij dilte i hollë si piskamë. — Jakëni në vete, mor teveqela! Po në i lëshofshim ne, do t'i kapin me të tjerë, me nallbanët e Mëmëkuqit, more tuhafër! O nëne, se

ç'kanë shkalluar, o për perëndi këta kanë shkelur hije!

Po djemtë nuk u kthyen nga ajo që ishin nisur të bënin. Si e pa këtë gjë, Meçe Dinia u ul këmbë-kryq në bar, shqeu gojën e madhe vesh më vesh dhe, duke u zgjatur përpara e duke bërë me dorë, thërriste:

— Yy ha, ha, ha! Pty, ju dhjevsha syfetin! Lëshojini, more gomerët e baba Tasit, lëshojini! Mor edepsëza e gjidi kodosha!

U hapën lesat dhe tufat e kuajve dhe të pelave, duke u shtyrë duke kërcyer mbi njëri-tjetrin, morën livadhin me të katra. Kali çil atje tej, duke ndier erën e shokëve, hingëlliu, kërcëu në vend dhe mori vrapin përpara. Dy minuta më vonë tufa largohet me një trok të rëndë, e ngjeshur pranë e pranë, drejt rrugës ku po binte muzgu.

XIV

Sëpata që pat nisur në Gojan po zbriste përditë e më poshtë drejt Rukagjinës dhe Gërmenjit duke rrëzuar përtokë trupat e lartë të drurëve. Këta trupa i merrte dekovili dhe i çonte te sharrat, sharrat i bënin dërrasa dhe ato i ngarkonin në trape, i çonin nëpër lumë gjer në buzë të detit dhe atje i merrnin anijet italiane.

Vera që po vinte, na gjente ndryshe nga herët e tjera. Më kot kishim shpresuar se pas asaj pune që na hapi Mano Liska, gjendja jonë do të ndryshon-

te. Me hakun që na dha, ne lamë borxhin e Munirit, blemë nga një palë opinga të reja dhe dy kokë dhen. Për pjesën tjetër të hakut Manoja na mbushi një hejbe me konserva peshku dhe një hejbe me gozhdë të mëdha trari dhe me gozhdë fare të vogla, si gozhdë këpucësh. Se ç'do na duheshin këto, një zot e dinte, po Manoja e kishte dyqanin plot dhe na i zuri, siç thosh-te vetë, me të lirë.

Ai mund të ketë qenë viti i fundit që mbollëm li. Në fshat shumë vetë hoqën dorë nga kjo punë dhe, kur mbillnin, mbillnin fare pak, aq sa duhej për ve-te. Hoqëm dorë edhe ne nga liri në Bozhore se ç'do të bënim? Muniri nga njëra anë dhe Mano Liska nga ana tjetër, që hapi edhe ai një dyqan manufature te Pusi me Çikrik, na mbushën me basma italiane dhe me basma japoneze. Këto basma ishin më të lira e më të bukura nga pëlhura jonë e trashë e lirit dhe ne mbeteshim me gisht në gojë. Pëlhurë nuk bënim më, kështu që arat që kaltëronin nga lulja e lirit asaj vere mbetën pothuaj djerrë, në Mal të Hithrës nuk u ngjit njeri për regjije dhe vjeshtës s'dëgjoheshin më tezgjahët që rrihnin nëpër fshat. Ç'ti bënim ne tokës që s'bënte gjë tjetër? Me të e me mundim të madh, po një lek e nxirrnim nga liri i Boxhores, kur-se tani që plasi basma italiane dhe bazma japoneze, leku preu rrugë.

Në të gjitha skutat sikur që ndehur asaj vere hija e shkretimit. Në pyllin e madh të pishës s'ndi-hej më zë kali. Hergjelenë që lamë ne shkuan dhe e kapën nallbanët e Mëmëkuqit. Tufat e tyre, të bu-kura e të shkathëta i çuan nëpër rrugën e Sulzotaj-ve në Rrogozhinë, nga Rrogozhina në Kavajë e Du-rrës. Në Durrës i hipnin në vaporë dhe i çonin në

Itali. Italia kishte luftë me Abisininë dhe mbliidhte kuajt nga ishin e nga s'ishin për ushtrinë. Një pjesë e pyllit tonë të lartë qe hedhur nga sëpata në tokë dhe në vendin ku ngrihej dikur gardhi i errët i gjelbërimit të tij, qe sajuar një shteg nga ku dukeshin ujrat e detit. Sëpata rrëzonte përditë trungje të mëdha, që binin me oshëtimë dhe druvarët i qëronin, i prisnin copa-copa, i hipnin në dekovil dhe i çonin te sharrat e Gojanit. Në sharra sajoheshin pirqje të mëdha dërrasash, që i merrnin me trape nëpër lumë deri në breg të detit dhe atje i ngarkonin në anije. Ikte dërrasa jonë në rrugën e kuajve e të peshkut, shkonte matanë, në Itali, dhe këtej, në hapësirat tona të bukura, mbeteshin si plagë e si dregëza vende të shkretuara. Ato qenie me pupla që pata përfytyruar të vërtiteshin nëpër pyjet tona, qenë shfaqur në pamjen e sinjor Peruxhinit, të mekanikëve e të specialistëve, në pamjen e vagonave të dekovilit që vërtitej si një krimb brejtës nëpër pyll, të asaj ikjes tufë-tufë të kuajve tanë, vithet e të cilëve shkëlqenin në diell. Ja, qenë shfaqur edhe në pamjen e atij djali të vogël me një pushkë lodër në dorë, të zonjës së sinjor Peruxhinit me atë fustan të hollë mëndafshi që rrinte pranë shkallëve të drunjtja në një përndim dielli plot dritë e hije.

Asaj vere Naziren e kafshoi gjarpri në pyll dhe shpëtoi për pak nga vdekja. Kur Nazirja vuri ulërimën, rendi tek ajo Qemali i xha Çaushtit që ishte me dhitë, ia çau vendin e pickimit dhe ia shtrydhi gjakun. Iu enjt këmba, iu enjt i gjithë trupi, hoqi e lëngoi një muaj e ca dhe mua, nuk e di përse, më kapi një frikë e madhe se mos vdiste. Shkoja si për ndonjë punë në shtëpi të Venuzes, vërtitesha te koçeku dhe shikoja atje brenda në shtresa Naziren e mbulu-

ar me një rrobë të vjetër dhe me qepalla të pulitura sikur të ishte në gjumë. Nazirja nuk njihej fare, kaq shumë qe enjtur e qe fryrë në surrat. Venuzja e qante në heshtje, e qante me një hidhërim e pikëllim pa kufi. I shoqi qe mbytur në lumë, vjehri dhe vjehrra i patën vdekur brenda një viti jo shumë kohë pas vdekjes së burrit të saj, një kunat që i mbeti, shkoi yzmeqar te një bej andej nga Berati e s'u kthye më. Gjithë shtëpia i mbeti asaj. Venuzja rriste vajzën dhe të gjitha shpresat i kishte varur tek ajo. Mua më dridhej zemra keq kur e shihja fytyrën e Venuzes të përbotur, të ligur e të plakur. Por deshi fati dhe Nazirja shpëtoi. Pas një muaji e sa fytyra e saj e mori përsëri atë pamjen e parë, megjithëse ndihej tepër e këputur e mezi lëvizte nga vendi.

Njëherë Lina më tha të shkoja te Venuzja e të merrja pak nishadër. Kur vajta atje, Venuzja nuk ishte dhe Nazirja rrinte në rroba me sy në truallin e shtëpisë. Në truall lëvrinin një varg milingonash që e kishin bërë vrimën në rrëzë të murit. Flokët Nazirja i kishte të krehur e lëshuar supeve. Qerpikët e gjatë i bënin hije në lemat e syve. Unë hyra në derën e lënë hapur dhe ajo ngriti kokën.

— O, Simon, ti qenke? — Një hije e zbetë i ra te mollëzat e faqeve.

— Si je, Nazire?, — i thashë unë.

Po bëheshin aq kohë që s'kisha folur me të. Frika që kisha pasur se mos vdiste, ma ngrohte frymën dhe zërin.

— Mirë, — tha. — Ja, shpëtova. Më ka lënë një dhembje prapa kokës, ja këtu.

— Po si të zuri gjarpri, e shkele?

— Ku e di unë e shkreta? Po edhe e kam shkelur, se m'u mblodh nëpër këmbë. M'u mblodh dhe

mua m'u errësua dheu. Bobo sa frikë që pata! Sa më theri kur më pickoi, sikur më futi njeri një shufër të skuqur në këmbë.

— Vonoj shumë Qemali kur erdhi?

— Qemali? Po, vonoi ca. Unë kisha rënë në tokë dhe gjarpri më kaloi afër kokës. Bobo, Simon, më dridhet mishtë... më ka lënë një si frikë.

Ajo i ngriti qepallat, unë pashë dritën e blertë të syve të saj pikëzuar me cirka ari, pastaj ajo i uli përsëri qepallat dhe në cipat e buzëve i shkau një buzëqeshje gjithë dhembshuri.

— Po ti si ke qenë? Nuk e di se si më duket, sikur jam kthyer nga vdekja. A ke qenë herë tjetër këtu? Më ka thënë nëna se ke qenë.

— Kam qenë.

— Unë s'të kam njohur. Nuk i hapja dot sytë, se më vinte për të vjellë. Edhe zërat s'i dëgjoja dot. Edhe tani se si më vjen kur dua të kthej kokën andej-këtej. — Ajo i ngriti përsëri qepallat, më pa si më bisht të syrit dhe i uli përsëri. — Merr një karamele, te sergjëni është pjata, unë nuk ngrihem dot.

— Nuk dua, s'ka gjë.

— Merre një Simon, he, merre vetë.

Mizat e dheut me bizhdila dy e tri herë më të mëdhaja se trupi i tyre, shkonin e vinin varg në truallin e konakut.

Unë mora një karamele dhe e hëngra.

— Më dërgoi Lina për një çikë nishadër, — i thashë.

— Nishadër?

Ajo më pa drejt. Se ç'kishte një si perde lotësh në sytë e saj. Pastaj iu drodh buza dhe uli kokën. Mua m'u ndrydh zemra dhe më erdhi shumë keq.

— Jam shumë e mërzhitur, — tha. — Po të vdisja, nëna do të mbetej fare vetëm. Unë jam dhe djalë, dhe vajzë këtu. Jam e mërzhitur shumë, — asaj iu drodh zëri përsëri. — Më duket se do të vdes... S'ngrihem dot nga vendi, u bë kaq kohë...

— Ti tashti po shërohesh, ti tani je shumë mirë, Nazire.

Ajo i mblodhi flokët tufë dhe i hodhi prapa shpinës. Kishte veshur një fustan të vjetër dhe nga njëra mëngë e grisur, i dukej llëra e bardhë, e rrumbullakët, me lëkurë të lëmuar.

— Nishadër... Prit sa të vijë nëna, Simon, nuk e di ku e ka nishadrën. — Nazirja rregulloi jakën e fustanit me gishtërinjtë e hollë që i dridheshin lehtë. — Pse jam kaq e mërzhitur... Nuk më erdhi as Katerina të rrinim ndonjë ditë.

— Nuk ke dalë fare?

— Jo. Më nxori një ditë nëna në oborr, po s'rrija dot. Jam shumë e këputur dhe më vjen për gjumë.

Nga dera e hapur hynte ajri i nxehtë i mesditës, dielli përvëlues digjte gjerdhet, arat, brìgjet shkëmborë të Malit të Hithrës. Në dheun e truallit të konakut binte një bllanë e madhe e shndritshme die-lli. Gjethet e kumbullës, që dukej atje te gardhi nga dera e hapur, sikur qenë vyshkur e qenë varur.

— Më jep një çikë ujë të ftohtë, Simon!

— Ta mbush te pusi?

— Mbushe. Kovën atje e ke. Më thahet goja.

Unë dola dhe mbusha kovën me ujë të ftohtë në pus. E hodha në një bardhak të madh dhe ia çova. Vura gjurin në rrogoz, në cep të shtresave, dhe ia dhashë ta pinte. Fytyra e hollë e Nazires, me ato tipare të imta e shumë të bukura, kishte marrë një ngjyrë trëndafili dhe i ndriste balli nga pahu i imtë i djesës.

Ajo piu dy gllënjka, pastaj ngriti qerpikët e gjatë dhe unë shihja nga afër sytë e saj që në hijen e konakut dukeshin blu.

Nazirja uli kokën, kapi fytyrën me dorë dhe dënesi me ngashërim. Qau një copë herë dhe unë nuk dija se ç'të bëja. Shikoja supet e holla të saj që dridheshin, flokët e gjatë që i binin në prehër dhe i ngatërroheshin nëpër duar, atë rrumbullakësinë e lëmuar të krahut të saj atje te vendi i grisur i fustanit. Qe shtrydhur përnjëherësh zemra e saj nga shkakku që aty pranë, në ato ditë të sëmundjes dhe vetmisë, i ndodhej një njeri dhe bisedonte e qante halle me të. E ëma rropatej gjithë ditën e ditës në punë. Para tre vjetësh, për një hall që patën, Venuzja mori dhjetë napolona borxh tek Azbi beu. Po bëheshin tre vjet që ajo punonte si hyzmeqare tek ai që t'ia lante këtë borxh. Sa vinte beu me zonjën nga qyteti, domethënë që nga prilli e gjer në vjeshtë të dytë, ajo shkonte te sarajet dhe lante rroba, bënte bukë e gjellë, fshinte e pastronte. Ishte vera e tretë që i binin krahët copë dhe borxhi s'kishte të larë. Hë, more bej! Kështu ia kishte bërë dhe babait tonë njëherë kur u ndodh ngushtë e mori shtatë napolona borxh tek ai. I mori e, që t'ia lante, hyri një vit hyzmeqar. Ia marrtë dreqi shpirtin! Të merrte hyzmeqar për 7 napolona në vit, për një gunë e për një krahnoshë. Po ç'do të bëje?. Ndo merri paratë, laj hallin e hyr hyzmeqar, ndo bjeri këmbës e vdis. Hyri babai hyzmeqar tek ai (ne ishim fare të vegjël atëherë), por hyzmeqar për beun bëhej gjithë shtëpia jonë. Se vinin kopilet e beut me një barrë plaçka në kurriz, ia përplasnin nënës në derë dhe i thoshin: «Laji, palosi e në darkë bjeri në saraj!». Po se kishe fëmijë ti, se ishe e sëmurë, se kishe për të larë e arnuar plaçkat e tua, as

që të pyeste njeri. Ose vinin dhe e ngrinin nënën në mes të natës: «Hajde e na bëj bukë, se beut i kanë ardhur miq». Ose: «Bëj drekën gati e nxirrua zonjave të Pusi i Verores, se atje do ta hanë, në hije të fiqve!». Merrte nëna e shkretë tepsitë në kokë, çante vapën e pluhurin dhe priste zonjat që të hanin drekën në hije...

— Më jep edhe një pikë ujë, Simon. Ç'më thahet kjo gojë kështu.

E kapi bardhakun me të dyja duart dhe piu një gllënjë. Lemat e syve i qenë lagur nga lotët, po Nazirja, me një thjeshtësi prej fëmije, s'e bënte veten. Njolla e madhe e bardhë e diellit që binte në mes të konakut, e bënte më të rëndë zagushinë.

Venuzja erdhi me një kanistër rrobash në ije. I kishin mbetur ca lëvere të zonjave pa u shpëlarë dhe i kishte marrë me vete...

Atë pasdite ra një shi i madh. Erdhi krejt papritur. Reja që e solli u afrua me një shpejtësi vetëtime në qiellin tonë, e ulët, e zezë, fasha-fasha që sikur ciknin tokën, me shkrepina të zjarra e gjëmime shurdhuese. Pikat e mëdha e të dendura i bënë ujë arat, sheshet e gjithçka që të zinte syri. I mbyti kanalet e rrëketë e fryu dhe e bëri të hazdisur Përroin e Asafit që uturonte nga valët e rrëmbyera. Nuni kurrizpoçi, për ndonjë arsye që s'e shpjegon njeri, rrinte mu në mes të kopshtit të Meçe Dines, i palëvizur, i përkulur e me sytë përdhe, me një bostan në squetull, i lagur aq shumë, sa flokët i qenë ngjitur krejt pas kafkës e mjekra e parruar i kullonte çurg. Të ngjante se i kishte pushuar zemra, kishte ngrirë e ishte bërë si dordolecët që venë për të trembur serrat. A mos vallë Nuni i shkretë priste që t'i binte një kokërr rrufe? Se në atë ndeshje të mendjes së tij të mpirë dhe

të trupit të tij të drobitur me forcat titanike të gjëmimeve, rrufeve dhe ujërave që binin me tërsëllëm nga qielli, në ndeshje me urinë, vetminë, sëmundjet, pleqërinë, pra në këtë ndeshje forcash krejt të pabarabarta a thua se Nuni i gJORë e ndiente gjithë pafuqishmërinë e tij dhe qe dorëzuar?

— Dëgjo, — i thoshte gjyshe Zicës babai. — Ka thënë i pari një fjalë që ka mbetur vasijet: «Njeriu që lyp, rron, njeriu që s'lyp, vdes». Por, moj nëne, unë për të lypur s'lyp dhe për t'u lutur s'lutem. Ja, shyqyr jemi një tufë burrash në shtëpi. Djemtë i kam di-va, njëri më i zoti se tjetri, njëri më i mirë se tjetri. Si unë dhe s'ka njeri. Po shiko se ç'na del, shiko se kush jemi. Ja, hyn ulluku i ujit drejt e në truall, se pikon çatia. Të na bjerë një hall, hallit s'i themi dot lepe se jemi trok. Nuk e di se si është jerratisur kjo dynja, gjynah mos qoftë. Ca kanë sa të plasin, fukaraja i bie këmbës për kotheren e bukës.

Ata rrinin në shkëmbinj druri brenda derës-së hapur dhe shikonin oborrin që qe mbushur plot flluska uji dhe kopshtin e Meçe Dines me Nunin e shkretë që rrinte atje.

— Hë, ik, or evlat, ik, or i shkretë, se aq të thotë mendja, — foli si me vete babai, duke iu drejtuar Nunit. — Laget fukaraja dhe nuk ia thotë mendja të gjejë një strehë.

— Edhe neve s'na e thotë mendja të gjejmë një strehë, — u hodh e tha Pali. Babai e ktheu gjithë trungun nga ai dhe e pa me vëmëndje. Pali po grinte një dorëz duhan atje në fund, në dritën që binte nga baxha.

— Jaa? Si s'e gjejmë një strehë?, — pyeti babai.

— Nuni aq bën se aq di. Po edhe ne nuk dimë më shumë, — vazhdoi Pali në të tijën. — Lagur e të pastrehuar jemi edhe ne.

Babai u kthye në pozicionin e parë dhe picërroi sytë.

Para disa kohësh kaloi për në Lushnjë Harilla: U kthye dhe hëngri drekë te ne. Babai e priti si mik të shtëpisë.

Ky Harilla m'u duk më i gjatë këtë radhë dhe në sytë e tij se ç'kishte një hije tjetër. Foli për Italinë e cila kishte ndër mend që në vendin tonë të sillte pesë milion italianë. E kishte zgjatur dorën shumë ajo dhe kush do t'ia reshtte? Ja, pa shiko se si ishte rrëzuar pylli që nga Gojani dhe gjer afër Sopit të Ngushtë. Shiko se si po shkretoheshin arat tona, se Italia po e thithte krahun e punës, në një kohë që jeta bëhej e vështirë dhe leku shumë i shtrenjtë. Pa do të vinte një ditë dhe do të na vinin italianët, do të vinin bylyk-bylyk si miza e dheut dhe do të zaptinin fshatrat e qytetet tona, malet e fushat dhe pyjet tona. Medet, or hall, medet! Kush do t'i dilte zot vatanit, përveç punëtorisë e katundarisë? Po punëtorja e katundaria duheshin zgjuar, i duhej mbajtur dora katilit dhe i duhej prerë krahu të huajit që zgjatej mbi ne.

Po, të lagur e të pastrehuar ishim edhe ne, veç kokën s'e ulnim. Se kështu kishte qenë fati i vendit tonë, që në kohë të para. E kishin shkelur dhe e kishin shkretuar, po për të zhdukur s'e kishin zhdukur dot. E kishte zaptuar këtë vend dhe lëtini dhe turku, kishin dashur ta bënë dhe Lëtini dhe Turqi, por ky vend s'ishte bërë as ashtu e as kështu, po kishte mbetur Shqipëri. Se kishim luftuar e kishim derdhur gjak brez mbas brezi, se kishim nxjerrë trima si Skënder-

beu që për Shqipërinë e shqiptarizmën kishin luftuar gjer në vdekje.

Më kujtoheshin pikërisht këto fjalë të Harillës asaj dite që shiu binte me rrëshekë. Kështu binte edhe mbi supet tona halli i jetës, plot rrebesh e tërsëllëm. Po si ta gjenim edhe ne një strehë? Harilla kishte thënë se do të vinte një ditë që fukaraja do të bëhej zot, se do t'i përzinin nga sarajet bejlerët e agallarët. Babai e dëgjonte e rrudhte vetullat dhe mundohej ta kapte atë që thoshte ai e që, me sa dukej, ishte tepër e zorshme për t'u kuptuar. Ai kishte një jetë të tërë që donte ta kishte tokën të tijën, por kjo kishte qenë një ëndërr e një mashtrim i përherëshëm. Si do të bëhej fukaraja zot i tokës së vet.

XV

Ajo që ishte nisur, nuk rreshti nga rruga që kishte marrë. Ikja e drurit, peshkut dhe kuajve tanë ishte hapi i parë që bënte Italia drejt pushtimit të vendit tonë. Në anët tona qenë shfaqur lloj-lloj mjerezish që hiqeshin se kishin ardhur për punë të ndryshme, po kushedi se ç'punë bënë në të vërtetë. Veç sinjor Peruxhinit dhe teknikëve e specialistëve që ishin te sharrat e Gojanit, u duk edhe një farë Juliani, i cili merrej me gjuetinë e shtazëve të egra. I veshur me kostum gjuetari, i mbërthyer me dy gjerdanë fishekësh dhe me çiften në krah, Juliani bridhte me dy zagar *Seter*¹⁾ sa nëpër shpatet e luginat e

1) racë angleze qensh gjuetie.

Malit të Hithrës, sa thellë pyjeve që ndodheshin në jug e në veri, rreth e rreth fushës sonë të gjerë. Që të mos e lëmë për ta thënë më vonë, ky Juliani nuk ishte aspak një gjuetaar egërsirash, por një agjent i SIM-it që pregatiste harta topografike. Kudo që shkelte këmba e tij dhe çdo gjë që shihte syri i tij e kishte në letër, në hartat e veta.

E kisha fjalën se Italia fashiste po e lëshonte dita-ditës më shumë mbi vendin tonë atë hijen e vet të pushtimit. Ja, ashtu si retë e zeza që binte stoçeni, si retë me shi e furtunë që frynin e rrapëllonin mbi arat dhe shtëpitë tona.

Ka qenë fillimi i prillit të vitit 1939. Nga rruga u khtyen fshatarët që qenë për në pazarin e Lushnjës. Ata e mbushën fshatin me lajmin e zi se në Shqipëri po hynte ushtria italiane. U end një shqetësim e një pështjellim i madh të gjithë. Ndonjë gjë krejt e sigurtë nuk dihej ende. Ca thoshin se vaporët kishin dalë në Durrës e në Vlorë, ca thoshin se do të dilnin ato ditë. E gjithë hija e këtij lajmi vërtitej te ne në pamjen e zemërimit, hutimit, në ato murmurimat e gjysheve tona që hynin e dilnin në dyert e konakëve dhe mallkonin e nëmnin me vete dushmanin. Do të derdhej gjak përsëri. Na i kishin shkelur të huajt përsëri pragjet tona dhe përsëri do të derdhej gjaku ynë. «Dushman, dushman i zi. I nxirosur o i nxirosur. Korba, korba!». Gjyshe Zica e pat lidhur fort shaminë në kokë dhe ndukte në fshehtësi faqet e rreshkura. Na shikonte ne djemtë me ca sy të mbushur me lot, i shtrëngonte buzët fort dhe, tek e shihje ashtu, thoshe se gjyshen e mbante frika e gjynahut që nuk shembej përtokë e të vajtonte me logori.

Në të ngrysur u nis për në Durrës xha Tafili ynë. Në hatullat e shtëpisë kishte fshehur një belgjik të

vjetër (në kohën që Zogu mblodhi armët, xha Tafili e mbajti belgjikun në qeprat e grazhdares), pra kish-te fshehur një belgjik të vjetër dhe, me të ardhur lajmi se njerëzit po dilnin që t'i prisnin rrugë hasmit, e nxori dhe doli te lëmi. Ishte bërë i mugët, i nxinte qimja e zezë në faqe dhe i mbante sytë përdhe. Njerëzit rendnin për aty, sikur do t'i merrnin vesh të gjitha ato që po ndodhnin. Xha Tafili nuk dinte t'u përgjigjej se ç'po ndodhte. Kishte dëgjuar se njerëzit po mblidheshin të luftonin... po mblidheshin në Durrës. «Po thonë, o Tafil, se Italia hyri». «Beqëm dhe ka hyrë». «Derisa po mblidhen njerëz... edhe mbreti thonë se do të veshë opingat e do të luftojë». «Bëqem edhe i vesh». Xha Tafili se ç'e kishte një mërzi të madhe. E fryu gjoksin si kacek dhe e shfryu përsëri. «Ah, mor të uruar, — ia bëri. — N'i dalçim zot kësaj pune, ia dolëm, jo jo, mjer ne!». U ngrit, bëri një temena me dorë dhe iku. Me të shkuan shtatë djem të fshatit, midis tyre edhe Pali. Do të dilnin asaj nate në Kavajë, atje thoshin se do të piqeshin me djem që vinin nga Korça e Elbasani dhe pastaj do të bënin tutje për në Durrës. U dhamë me vete nga një çyrek bukë, e ata e lidhën pas mesit me dyshe. Xha Tafili dhe djemtë ishin veshur me rroba të reja. Kishin vënë të gjithë qeleshe dhe mëngore të bardha, në shpatulla u binin thekët e xhokave të zeza dhe shallvaret e gjera i kishin të ildisura. Ishin bërë si dhëndurë, kishin veshur rrobat më të mira e të thoshe se po shkonin në dasmë. E gjithë gjindja sikur mbante frymën e mbledhur te sheshet e lëmenjve dhe i shikonte tek largoheshin. Nuk e di se ç'më vërtitej përbrenda, por, në ato momente ndieja se më shtrydhej diçka në zemër nga habia. Do të shkonin të luftonin dhe jo në dasmë. Ç'ishin ato veshje të bukura

që nënat e gjyshet i kishin nxjerrë nga fundet e arkave?

— Petritat e nënës, — tha Marigo Likoja që rrinte e mbështjellë me shaminë e zezë dhe me duart të kryqëzuara në bark.

Xha Tafili ecte përpara me pushkën krahut dhe shtatë djem të tjerë i shkonin pas. Ai hoqi rrugën nga ana e malit. U dukën për një copë herë kokat e tyre mbi gjerdhe tek ecnin varg e varg, pastaj u zhdukën. Neve na mbetën sytë andej, në një shtjellë të hollë pluhuri që ngrinte era në rrugën e tyre, përmes ngjyrës manushaqe të mbrëmjes. Kishte rënë një heshtje e thellë në gjithë fshatin. Të bëhej sikur të gjithë mbanin frymën dhe prisnin se ç'do të ndodhte. Ky ankth e kjo pritje lexohej sidomos në sytë e grave.

Gjyshe Zica i kishte lëshuar duart në prehër dhe e mbante kurrizin të mbështetur pas murit. Në vatër kishim ndezur dy shkarpa, se mbrëmjeve bënte freskët. Djali i Cacit çapitej nëpër rrogoz, seç thoshte me vete shatra — patra ca llafe, po të gjithë heshtnin e mendoheshim. Ku ishte Pali tani? Ç'do të ndodhte atje në Durrës? A mos vallë do të kriste nga çasti në çast zallahia e luftës?

Nuk e kishim ndezur kandilin, derën e kishim lënë hapur e që andej shikonim kurrizin e zi të Malit të Hithrës. Matanë tij, në qiellin e madh që ndehet mbi fushën e Myzeqesë, po dilnin yjet me radhë, si prushi që zbulon era nga hiri në zjarr. Nga brigjet e Përroit të Asafit vinte një shushurimë e mbytur: frynte era e mbrëmjes në dushqet e pyllit dhe këto dushqe dridhnin fletët dhe purtekat e holla. Nga ana e perëndimit ngjyra e çeliktë e qiellit qe errur; pat humbur pamja mbi ujërat e kënetës, mbi pyllin dhe shiritin e shndritshëm të detit atje larg. Natë.

Caci, si grazhdoi pelën dhe si mbushi kaden dhe lugjet me ujë të ri, hyri në derë dhe shkoi e ul pas kurrizit të babait. Kështu që u mblodhëm të gjithë. Nëna donte ta hiqnim mendjen andej, prandaj ndezi kandilin dhe shtroi sofrën të hanim bukë. Na vuri lugët përpara, duke na parë me një dhembshuri të veçantë, sidomos ne djemtë. Në dritën e kandilit vura re se qepallat e Katerinës qenë të lagura. Babai, ndryshe nga netët e tjera, u ul përballë dritares dhe, kur nëna deshi ta mbyllte, ai i tha ta linte hapur. Atje larg ishte deti, ishte pylli, ishte kënetat, ishte fusha dhe arat, rruga që vinte për në fshat. Të gjitha i kishte mbështjellë nata, po çfarë shihte babai herë pas here andej ndërsa fuste në gojë kafshata buke dhe i mblaçiste si i përhumbur në mendimet e veta? Grigorit i qenë bërë vetullat shuk në ballë dhe sikur i pat ikur gjaku nga fytyra e tij e hollë. Dukej sikur sapo qe ngrënë e qe sharë me një njeri dhe tani ia mbante mërinë me një hakërrim me veten. Caci mbërthente lugën me ata gishtërinjtë e trashë dhe merrte nga tasi bollgur.

— Ah, mos rroftë nëna e zezë!, — s'u përmbajt e foli nëna jonë, duke lëshuar një si kuitje të mbytur e duke lënë lugën në sofër. Kapi fytyrën me duar dhe ngashëreu.

— Ç'të gjeti?, — i tha babai, — Ç'të gjeti, moj?

— Ç'të më gjejë më, mua të zezën. Më ndjell zemra keq.

— Mbylle!, — u hakërrye babai. — Të ndjellka zemra keq ty. Hajde, qepe zagaren!

Katerina e uli kokën sa mjekra i çikte në lukth të kraharorit, kurse Lina zgjati krahun prapa dhe mori kotruven e ujit.

Nga jashtë u dëgjuan zhurma. Nga saraji zbriti

një karrocë, karrocieri Prof Ndreu u thërriste kuajve, dëgjohej zëri i tij i hollë e i ngjirur që shponte heshtjen e natës. Karroca kaloi dyqanet te Pusi me Çikrik dhe mori rrugën e Lushnjës. Azbi beu me zornjën, që s'kishin as dhjetë ditë që kishin ardhur, ikte përsëri për në qytet. Kjo e bëri edhe më të rëndë përshtypjen e trazirave të ne. Zilet e kuajve u dëgjuan një copë herë tek largoheshin përmes natës së prillit me një qiell të ftohtë gjithë yje.

Babai ndenji asaj nate përjashta, pothuaj gjer në të gdhirë. Vërtitej nëpër oborr, ulej te një trung që kishim në rrëzë të murit, pinte duhan në hesh-tje dhe kollitej. Edhe ne të tjerët nuk na merrte gjumi. Grigori u ngrit nga shtresat e veta dhe erdhi tek unë. Pa një copë herë qiellin nga dritarja mbi shtresat e mia, pastaj tha:

— Ku e di... Në pat zbritur Italia, dava e humbur është... Ja, na iku Azbi beu... Kushedi se si janë punët.

— Luftë është.

— Hee, po, po!

U tremb në gjumë dhe qau djali i Cacit, Lina, që e lidhte ende në djep, e tundi dhe diç i foli me zë të ulët. Nga jashtë u dëgjua kolla e babait.

— Ai ka merak për Palin, po s'e jep veten, — tha Grigori. — Edhe unë se ç'e kam një merak.

Mëngjesi i së nesërmes kishte po atë heshtje dhe ankth që kishte pasur nata që shkoi. Po kjo gjendje nuk vonoi shumë. Pasdite erdhën djemtë. Se kush i pa ata te Shtegu i Drizës, në Mal të Hithrës, i pa tek po vinin varg dhe dha sihariqin. Ata erdhën kokulur, të mërztur, me fytyra të verdha e të lodhura nga rruga dhe pagjumësia. Xha Tafili nuk ishte me ta. «Ku e latë xha Tafilin, ju keqen baxhia», — u tha e

shoqja e xha Tafilit, një grua e imët, me sy përherë të lagur dhe me faqe të futura si gropë. Po si t'i thoshin ata ku e kishin lënë xha Tafilin. Sapo patën mbërritur në Gosë të Kavajës, kishte ardhur lajmi se Italia kishte hyrë në Durrës. Në Gosë kishin ndalur dy kamionë me normalistë nga Elbasani, kishin zbritur edhe fshatarë nga malësia e Tiranës, nga malësia e Peqinit dhe nga malësia e Lushnjës. Po Italia kishte hyrë dhe në qiell fluturonin me një uturimë të rëndë re të tëra me aeroplanë... Një profesor u ngrit dhe u foli se mbreti e kishte tradhtuar atdheun, ai kishte krisur e ikur, duke e lënë popullin pa armë dhe pa mbrojtje. Italia fashiste hiqej si mike e Shqipërisë, po ja, ajo na kishte robëruar dhe tokën tonë, të lagur nga gjaku i stërgjyshërve, po e shkelte tani çizmja e huaj. Profesori ishte skuqur në fytyrë dhe kishte bërë titur duke thënë se kjo tokë kishte zot e se populli nuk do ta mbante në shpinë zgjedhën e pushtimit. Ndër këto ishin dëgjuar uturima kamionësh në xhade. Ata që kishin hipur në një sop të lartë e bënë rojë, thanë se po vinte një autokolonë italjane. Makinat i kishin mbuluar me gjethe, ushtarët mbanin helmata dhe nga një pupël sipër veshit.

U dha kushtimi që të dilnin në pritë të autokolonës të gjithë ata që mbanin armë. Bëheshin gjithë-gjithë dymbëdhjetë burra me shallvare e qeleshe të reja, me xhokën me xhufka në shpinë dhe me gjerdanë fishekësh që u ndrinin në diell. Shkoi edhe profesori me ta. Ai mbante të varur në qafë një dylbi, por armë tjetër nuk kishte. (Aqifi i dajë Xhafës që tregonte këto na pa ne të gjithë që e dëgjonim si ta përpinin dhe psherëtiu). I kishte krehur baluket profesori dhe i qeshte fytyra sikur ishte në dasmë. Burrë më trim s'ka si bëhet. «Atje, atje, të zëmë pusinë», — u

tha ai burrave me armë dhe doli në krye. «Kurse ju, çuna, shkoni tutje, dilni pas bregut se mos ju zë plumbi». Xha Tafili e kishte ngjeshur qeleshen prapa; i ndriste në diell balli i gjerë dhe e mbante kokën lart. Ishin shpërndarë në të dyja anët e grykës, kishin zënë pozicione dhe sa mbërritën makinat e para pranë tyre, kishin hapur zjarr. Shtinin me belgjik, me shishane, me maliher dhe me pushkë të gjata italiane. Në ajrin e kthjellët të prillit ngrihej tymi i hollë i barutit, zbardhnin qeleshet e burrave mbi gurët e pozicioneve dhe ngriheshin si piskama të holla vërshëllimat e plumbave. Tek italianët u dëgjuan britma, të thirrura me zë të lartë e rënkime, pastaj u bë midis tyre një pështjellim i madh dhe nuk vonoi e krisën automatikët, mitralozat e lehtë dhe bombat e dorës. Rreth e qark vendi u nxi nga ushtarët italianë, që hapnin zjarr të përbindshëm. U duk sikur u sterros dielli nga gjithë ai tërbim e gjithë ajo zallahi lufte. Dukeshin si xixat në farkë shkëlqimi i plumbave në diell, si mijëra gjilpëra të holla që feksnin mbi dheun e murmë të kodrës dhe mbi pushin e hollë të barit.

Plot një orë e gjysmë vazhdoi ajo betejë midis një lukunie të tërë ushtarësh dhe dymbëdhjetë burrave tanë, që sikur qenë ngjitur pas tokës e s'shkuleshin andej. Krisma e pushkëve të tyre erdhi duke u rralluar, gjersa mejti fare. Vazhduan dhe për disa çaste breshëritë e automatikëve dhe të mitralozave italianë, pastaj heshtën edhe ata. Qe bërë tym edhe pluhur gjithë vendi përreth, ajri qe mbushur me kutërbimin e barutit të djegur dhe me rënkimet e të plagosurve. Ata seç çirreshin e bërtisnin në gjuhë të huaj. Nga makinat u varën vige dhe nisën të mblihdnin të vrrarët e të plagosurit, kurse një grup

me helmata dhe me automatikë në gjoks qenë ngjitur te pozicionet e burrave tanë dhe kontrollonin vendin. Dikush nga italianët kishte parë grupin e normalistëve dhe të djemve të tjerë që rrinin pranë një bregu dhe nuk lëviznin. Ishin në mes të fushës dhe kishin vendosur të mos luanin vendit gjersa të mbaronte lufta. Italiani që i pa dha alarmin dhe drejt tyre shkuan dy autoblanda dhe një numër i madh këmbësorësh. Në krye ishin dy oficerë me nishane të arta, ata u hëngrën me fjalë me një normalist, bërtitën e seç thanë italisht. Normalisti nuk ua pati për pesë, por seç u tha dhe ata u bënë si të xhindosur. E kapën dhe e çuan për tek autokolona. Morën edhe nja dhjetë vetë të tjerë, pastaj ikën, u hipën makinave dhe autokolona nisi të lëvizte përsëri drejt Rrogozhinës.

Mbas ikjes së ushtrisë së huaj, mbetën ata dhe të vrarët në një mesditë me diell të shndritshëm, nën një qetësi pikëlluese mbushur me duhma ere që frynin nga fusha. Në zabelet e kodrave matanë vinte një cicërimë e mbytur zogu, dukej faqja e kodrës me grurë të gjelbër, pastaj mbi të ishin ata, të vrarët në pozicionet e tyre. Shkuan e i kthyen me radhë me fytyrë nga qielli, ua mbyllën qerpikët, ua shtrinë duart pranë kofshëve. Të trembëdhjetë kishin vdekur. Xha Tafilit i kishte ikur qeleshja nga koka, qeleshja nuk i qe prishur fare dhe dukej sikur bënte një gjumë shqerre. Plumbi e kishte marrë në gjoks dhe ia kishte larë në gjak xhamadanin e zi. I mblodhën të trembëdhjetë në një shesh me bar, i vunë pranë e pranë dhe u hodhën fytyrave shami e dyshe të kuqe.

Atje i kishin varrosur, në një faqe kodre mbi përrua. I varrosën të trembëdhjetë pranë e pranë,

ata dhe burrat e gjashtë copë fshatrave rreth e rreth. Në një muzg të qetë me një vello gjigante të kuqe në qiellin e perëndimit. Zogjtë cicërinin trumba-trumba te kavakët mbi mulli. Kukumalet e dheut mbi mulli. Kukumalet e dheut mbi varret e reja nisën të thaheshin nga veriu.

Si t'i thoshin ata së shoqes së xha Tafilit? Ku e kishin lënë xha Tafilin? Ja, atje në faqen e kodrës mbi përrua. E kishin lënë bashkë me 12 të tjerë. Mbrëmjeve mbi varret e tyre binin hijet e kavakëve. Qemali i xha Çaushit e mori plakën për supesh dhe e futi në oborrin e shtëpisë. Ajo sikur mbante frymën dhe priste t'ia thoshin me fjalë atë që ia merrte mendja.

— Xha Tafilin, moj Valide xhani... na e vranë italianët.

Ishim mbledhur një tufë e madhe njerëzish dhe e dëgjuam fare mirë këtë që tha Qemali. Tre nga djemtë që qenë kthyer që andej ulën kokat, kurse të tjerë rrudhën ballin.

E shoqja e xha Tafilit përplasi qepallat e lagura, e mbushi gjoksin me frymë dhe nisi të tundte kokën:

— Të vrau dushmani, Tafil, oii-ih! Ah, si e paske dhënë xhanin, Tafil, oi-ih!

— Mos qaj, moj e uruar, mos qaj!

Po plaka e nxori atë duf që i erdhi përbrenda, nusët dhe djemtë e xha Tafilit e mbajtën veten fort. Hapën lesën e oborrit, shtruan dy rrogözë para konakëve dhe vunë gjymin e kafes. Kishte vdekur xha Tafili... e kishin vranë italianët. Zemrat na i pushtoi një mall i madh për xha Tafilin dhe një urrejtje e patreguar për italianët pushtues. Nuk na besohej që xha Tafili ynë, xha Tafili që e kishim parë me sytë

tanë një natë më parë, nuk ishte më. Po e kishin vrarë në një grykë dhe tani varrin e kishte mbi një përrua, ku hidhnin hijet kavakët e mullirit. Ishte ai dhe dymbëdhjetë burra të tjerë, me qeleshet e bardha që ua kishin lënë te kokat e varreve. Atje, te konakët e xha Tafilit, u mblodhën burra e gra, ra midis tyre një heshtje e rëndë dhe bisedonin me zë të ulët e me fytyra të zymta. Ja, na kishte ardhur që përtej detit ushtri e huaj dhe na i kishte vrarë ata që preheshin atje, te kavakët mbi përrua...

Shikoja pyllin atje larg, kënanë e çelët që derdhnin rrezet e diellit mbi sipërfaqen e kënetës dhe fluturimin e ngathët të dy pelikanëve që shikonin drejt perëndimit. Afër lesës, me një shami bojë hiri lidhur në kokë, ishte Nazirja me syrin e bukur shkruar me rreth të zi. I qenë sajuar dy rrudhëza të imta në ballë dhe thoshe se mezi i mbante lotët... lotët për xha Tafilin, që nuset kishin zënë ta qanin në konakun e grave. Ngrihej zëri i xha Andresë që thoshte: «Mos qani, moj të uruara... hee, ja, dynjaja i ka këto!». Dridhej zëri i plakut dhe mua më dukej sikur ishim në ditëvdekjen e djalit të tij, Aleksit, kur i thoshin: «Hesht, or Andrea. Aleks i nuk qahet. Ai është një dëshmor!». Kjo kishte ndodhur katër vjet më parë, por në këtë mbrëmje me një perëndim die-lli, që mbushte me dritë tërë gjysmën e qiellit, më ngjante se distancat fshiheshin e vinin e bëheshin një.

XVI

Kishte ardhur pranvera me një zi për ne. Si dhe herët e tjera Mali i Hithrës pat jeshiluar i gjithi dhe frynte era e Myrës që gufonte të lashtat. Në det

kaltëronte uji i ri dhe ato çika ara që i mbillnim me li, valëzënin si liqenj të vegjël. Haxhilejlekët kërcisnin sçepat mbrëmjeve hipur mbi kavakët e lartë, ndërsa tërë ditën e ditës vërtiteshin si vetëtima të zeza dallëndyshet e porsaardhura nga Misiri.

Katër ditë pas hyrjes së Italisë në Durrës, shkova me babanë në Lushnjë. Gjatë gjithë rrugës nëpër Myzeqenë e Madhe mendjen e kisha atje, te qyteti, tek italianët që thoshin se kishin kapur pazarin, te çadrat që thoshin se i kishin ngritur në arat buzë përroit dhe i kishin rrethuar me tela. Fusha e gjerë ende nën ujërat e dimrit, lëshonte një grahmë të ngrohtë dhe avullonte nën diellin e prillit.

Më ka mbetur e paharruar ajo gjysmë dite që ndenja me babanë në Lushnjë. Nga rruga e Golemit erdhën kamionë me ushtarë italianë. Këta kamionë i kishin mbuluar me gjethe, ushtarët kishin në kokë helmata dhe gjëmonin sheshet nga të qeshurat dhe britmat e tyre. Erdhën e u mblodhën turma fëmijësh e qytetarësh në trotuaret e rrugës; kamionët ndalën te sheshi i çezmes dhe ushtarët kërcyen në tokë me zhurmë e potere. Disa syresh vajtën drejt furrës së Ndonit dhe furrës së xhamisë. Sapo kishin nxjerrë në tezga bukë misri avulloshka, të vogla e të rrumbullakëta si bukë dylli. Këtyre bukëve prej misri ne u thoshim *karavele*. Italianët u mblodhën para tezgave e seç thoshin e gajaseshin, duke marrë karavelet nëpër duar e duke ia treguar njëri-tjetrit. Pastaj dikush nga ata u hoq mënjanë, hapi krahum me karavelen zënë si petë me dy gishtërinj dhe e hodhi atë me shumë forcë. Karavelja fluturoi lart si disk i verdhë, përshkoi një hark mbi dyqanet e vogla të këpucarëve dhe ra matanë, te pazari i gjësë. U dëgjuan britma entuziazmi tek ushtarët që ishin

mbledhur para tezgave dhe pas kësaj fluturuan dhe dy-tri karavele të tjera, që kalonin si hëna të vogla mbi dyqanet e këpucarëve, mbi dyqanet e çertexhinjve dhe binin në tokë, duke u bërë copa-copa. Sa të hapje e të mbyllje sytë, ethet e kësaj loje e push-tuan gjithë turmën e ushtarëve dhe qielli i pazarit u mbush me disqe të verdha, me britma dhe me shtangien e fëmijëve dhe të qytetarëve... Kur é gjenim një copë bukë në rrugë, ne e merrnim dhe e vinim mënjanë... Kur na mbeste një kafshatë në dorë në rrugë e sipër e kur s'na hahej më, ne e puthnim këtë kafshatë, përkuleshim dhe e linim diku, në një vend që të mos e shkelte këmbë njeriu... Kur qëllonte që padashur e shkelnim një kafshatë bukë, po me atë respekt dhe nderim të thellë ne e merrnim nga toka e puthnim dhe e vinim në një vend tjetër... Ç'ishin këta njerëz që e hidhnin bukën kështu dhe qeshnin e gajaseshin? Qeshnin e gajaseshin me bukën tonë, rrëmbyer nga tezga e xha Ndonit dhe e Milos, që ishin zbehur nga zemërimi e kishin dalë përjashta pa ditur se ç'të bënin...

Në anën tjetër të pazarit, te dyqanet e hanit, u dëgjua një krismë pushke që erdhi lart nga kodrat dhe pastaj plasi një rrëmujë e madhe. Thoshin se dikush pat shtirë nga larg kundër një oficeri italian, plumbi e kishte kapur në shpatull oficerin dhe në rrugët me kalldrëm që ngjiteshin në lagjet lart dëgjoheshin zhurma të ushtarëve që dilnin për kontroll.

Me babanë ikëm ndaj të ngrysur. Iu lut një mik babait që ta mbante për darkë, po babai nuk pranoi kurrsesi. Nuk i rrihej midis asaj zallahie që bënin të huajt. Andej nga çadrat e italianëve matanë përroit të shurdhonin këngët e zgërdhitjet e tyre. Unë

shikoja se si qe murrëtyer babai, si i kërcenin top-that e muskujve të nofullave e si nuk e sillte kokën andej-këndej, sikur ta kishte ngurosur një zemërim i papërmbajtur. Errej dhe ne ecnim fushës së gjerë, me një qiell të madh e plot yje mbi të, me erëra që vërtiteshin hapësirave të saj përmes kaçubave të marinave. Nga e djathta frushullonte deti i pafund i kashtës dhe i kallamit të egër të Tërbufit, vinte që andej një grahmësi kalbësire dhe torfe që zbuloheshin nga ujërat.

Këmba e të huajit po e shkelte tokën tonë kudo.

Ka qenë fund prilli. Sa po thyhej një ditë me diell të nxehtë e me atë zhurmën e punëve të fshatit. Gjelbëronin ngado arat e mbjella me grurë e elb, kaltëronin ngastrat e vogla të lirit aty-këtu, hapeshin së tepri livadhet me bar të ri e lëmenj trëndeline. Ky qilim i madh bimësie pikëzohej nga shamitë e verdha e shamitë e bardha të grave, nga mëngoret e bardha të burrave, nga gugat dhe brekushet e kalamajve që loznin e bërtisnin te çairët buzë pyllit. Të thoshte mendja se në këtë ditë të bukur nuk kishte mbetur këmbë njeriu nëpër shtëpira dhe kishin dalë të gjithë në fushë të rrëmbyer nga punët dhe gazi i pranverës. Andej tutje gjoli ynë i kripur, i kaltër e i sheshtë si një xham qe mbushur plot pulëbardha e pelikanë që fluturonin mbi të; më larg akoma dukej brezi i errët i pyllit të pishës dhe mbi majën e tij, hapej shiriti blu i thellë, i qetë e plot shkëlqim i detit. Papritur e pakujtuar diçka erdhi si një zhurmë e mbytur tërmeti nga larg. Xha Nurka punonte pranë arës sonë. Ai qe i pari që drejtoi mesin, vuri veshin të përgjonte atë diçka në largësi, pastaj hapi shalët e gjata, gjithmonë me një farë shqetësimi dhe meraku në fytyrën e tij, dhe shkoi e hipi mbi

një mezhde. Ne kthyem kokat andej nga përgjonte plaku: nuk dëgjohej më zhurma, por dukej në rru-
gën e madhe të Sopit të Verdhë, diku shumë thellë,
matanë fushës dhe matanë kodrave të ulëta të Me-
xhitzotajve, një re e madhe pluhuri. Kjo re ngrihej
deri lart në qiell si një kolonë bojë hiri e dendur me
një hallakatje të frikshme, sa të ngjante se gremisej
diku dheu e ngrinte pluhur duman. Burrat dhe gra-
të lanë punën, rendën përmes grunjave drejt mezh-
dave dhe nisën të zgjasnin trupat për të parë se ç'po
ndodhte kështu, çfarë stuhie po vinte me atë hije të
egër. Edhe kalamajtë i lanë kodrat e, duke mbajtur
frymën e duke ndjellë hundët të përpirë nga kuresh-
tja, hipën nëpër drurë e nisën të zgjasnin qafat. As
që mund të merrej me mend se si ngrihej gjithë ai
duman i madh pluhuri. Të dukej sikur digjej bari
i fushës ose sikur pluhuri, nga ndonjë shkak i panjo-
hur, ngrihej vetvetiu nga dheu, si tymi i kashtës kur
merr zjarr kënetat. Nëpër lesat e oborreve kishin
dalë pleq në mykët dhe shikonin si të shtangur nga
pritja e asaj që do të ndodhte. Dy orë më vonë kolo-
na e pluhurit u bë aq e madhe, sa e zuri pothuaj
gjithë qiellin nga veriu dhe nuk vonoi e nisi të dë-
gjohej një trok i mbytur, i rëndë, diçka si tërmet që
shkund themelitë e dheut. Po vinte një repart i madh
kavalerie italiane; mund të ishin tri mijë ose katër
mijë kuaj, që ecnin në një front të gjerë, si një dall-
gë e zezë, e furishme që përpinte rrugët dhe arat to-
na. Ky repart vinte nga Durrësi e kishte marrë rru-
gën në krahinat e detit, për t'i dalë më shkurt për në
Fier e Mallakastër, pastaj për tutje, në kufirin grek.
Mijëra e mijëra këmbë kuajsh, të hapur në një ba-
llë dy-tri kilometra, kaptonin mezhda e gjerdhe,
grinin me thundra gjithçka që gjenin përpara dhe

nëpër njomshtina kalorësit e ngadalësonin ecjen, që t'u jepnin rast kafshëve të kullotnin.

Ne të shtëpisë sonë asaj dite ishim te veroret. Na kishte plasur groshina nëpër grurë dhe kishim shkuar ta tëharrnim. Babai, Pali dhe unë tëharrnim arën tonë, kurse Grigori, Lina dhe Marigo Likoja tëharrnin arën e Marigo Likos. Caci kishte shkuar në kënetë për peshk. Kishim hipur në mezhde dhe nuk na besohej që nën thundrat e këtyre mijëra kuajve të ushtrisë italiane po rrezoheshin në tokë e po bëheshin copë e çikë të mbjellat tona ç'mbante që nga rruga buzë kodrave e gjer tek Veroret, që ishin fare në skaj. Balli i kësaj lubie na u shfaq fare pranë, tri ara më tej, dhe të zotërit e tyre rendën të dilnin afër pyllit, se mend i copëtoi këmba e lukunisë. Kur e kuptoi këtë rrezik, babai na bërtiti të bënim mënjane dhe ne ikëm e zumë pyllin, duke nxituar t'i shpëtonim kopesë që vinte e hazdisur, e ngjeshur pranë e pranë e me vithe të djersira që shkëlqenin në diell. Na kishte ikur gjaku nga fytyra, ndërsa pritnim me një ankth gjithë tmerr se si do të sheshohej brenda pak çastesh gruri ynë. Babai, pa ditur se ç'të bënte, fërkonte mjekrën e kruante zërin, të thoshe se ai nga çasti në çast do të lëshonte një britmë për të ndalur vrullin e asaj stihie...

... Në fillim ne dëgjuam një bulurimë të mbytur, pastaj kërceu një kokë mbi një gardh e hyri përmes grunjave të gjelbra. Ishte Nuni i shkretë. Kushedi, i kishte shkuar mendja për lakra dhe ne s'e kishim vënë re se si qe afruar ai në arat tona dhe mblidhte rrapicë. I gërmuqur dhe duke kërcyer si kali i qyqes, Nuni mundohej të largohej nga balli i kuajve që i shkonin prapa të tërhuzur e të shtyrë nga njëri-tjetri, por pothuaj se kërcente në vend dhe

më kot lëshonte atë ulërimën e tij vajtuese. Balli i kuajve, katër-pesë qind kuaj njëherësh, e arriti, një kalë e mori përpara me gjoks dhe, s'di se ç'më ka mbajtur atëherë, që nuk kam rendur përmes kuajve duke ulëritur me dhembje për Nunin e shkretë... Para dy ditësh ai kishte qenë në shtëpinë tonë dhe unë e kapa te koçeku i qumështit. Nëna vinte brenda në koçek një tavë me qumësht, e linte aty sa të ftohej dhe Nuni kishte gjetur një marifet: kishte prerë një kallam të gjatë, e pat shpuar tej e tej dhe e fuste në vrimat e koçekut në tavat e qumështit dhe pinte. «Aa, po na e pike qumështin me kallam, ë?».

Unë kisha qejf të bëja shaka me të, po atij iu rrudh balli si nga një mendim i thellë, uli kokën dhe kapërceu gardhin e iku. Kushedi, s'kishte pirë ndonjë pikë qumësht atij mëngjesi, mua më erdhi keq e bëra çmos ta ktheja nga rruga, po Nuni, i heshtur e i menduar, shkoi nga ana e konakëve të xha Tafilit, zbriti poshtë në një përrua të vogël dhe iku tutje nëpër gjineshtrat...

— Oi, të shkretën, oii, — kuiti Marigo Likoja duke futur cepin e shamisë në gojë. — Ja, dushman, të preftë mortaja, oii!

Lina, që rrinte në krahë të saj e verdhë dyllë, shtrembëroi fytyrën dhe dënasi.

Para syve tanë, si një kuçedër që nxinte gjithë dheun, kalonte ajo tufë e pasosur kuajsh që hingëllinin. Kalorësit zienin në biseda si zgjua bletësh, shkelnin në tokat tona pa na i hedhur sytë pothuaj fare e pa iu dridhur zemra për atë që bënin. Nën rrezet e diellit shkëlqenin helmetat, armët dhe pajimet e tyre të rënda. Nga dheu çohesh pluhuri duman bashkë me kashaitjen e shurdhët të të lashtave që

copëtoheshin nën thundra. Ky pluhur e nxinte qie-llin e diellin, merrte përmbi lagjet e fshatit tonë, ngrihej nëpër shpatet e Malit të Hithrës dhe i bënte si në hi gjithë gjethet dhe lulët e pemëve. Kjo tufë e pasosur kuajsh, ato klithma dhe ai ankth që na kishte mpirë të tërë, kaloi para syve tanë pothuaj për një orë rresht dhe pastaj, si po largohej fundi e pluhuri po binte përsëri në tokën e vet, na u shfaq para syve një ndër pamjet më të trishtuara e më të dhimbshme që kam parë ndonjëherë në jetën time. Ato të lashta të bukura pikëzuar me lulëkuqe që dilnin mbi qilimin e blertë, ai dallgëzimi i ëmbël nën filladet e prillit që të kënaqte syrin një orë më parë, tani qenë rrafshuar krejtësisht dhe qenë përsheshur e copëtuar nga thundrat e kuajve. Kishte mbetur tani në gjithë arat tona një hije e rëndë trishtimi, diçka si një fshat i djegur pas zjarrit. Nxinte e gjithë fusha, sepse të lashtat dhe barin, gjerdhet dhe çdo bimë tjetër kuajt e kishin ngjeshur mbas tokës, e kishin përzier me dhe e pluhur, kishin bërë diçka si rrënojat mbas tërmetit. Ne kishim mbetur buzë pyllit të topitur, na qe bërë goja helm nga ajo pamje që na zinte syri. Gratë nisën të qanin me logori e të mallkonin fashistët, me gjithë fuqinë e shpirtit të tyre, një tufë burrash e morën Nunin e shkretë, copëtuar nga kuajt, e vunë mbi një dërrasë, e mbuluan dhe e çuan në fshat. Nuk ta merrte mendja kurrë se do të bëhej gjithë ajo gjëmë e gjithë ai shkretim brenda disa çastesh. Në rrugën nga pat ardhur ajo stihë e tërbuar dhe në rrugën nga shkoi, në gjithë tokat tona të zbukuruara me bimësi nga pranvera, që nga Sopi i Verdhë e deri tutje nga Mëmëkuqi, pat mbetur një vazhdë e madhe e zezë të lashtash përzier me dhe. Të lashtat të shtypura e të copëtua

nga mijëra kuaj që udhëtonin si një re e zezë, arat të përmbysura e si të përzhitura nga zjarri...

M'u kujtua në këto çaste se si para dy javësh, në fshat te ne kishte ardhur nga dajlani i peshkut Harilla. Shkonte për në Fier për ca punë dhe u kthye për darkë në shtëpinë tonë. Babai gjatë gjithë darkës nuk ia ndau sytë dhe e pyeste dhe e pyeste vazhdimisht se ç'po ndodhte kështu me vendëthin tonë. Eh, vendëthi ynë! Ja, na kishte pushtuar Italia fashiste, ai qen bir qeni, Zogu, kishte mbushur valixhet me florinj dhe ua kishte mbathur këmbëve, duke e lënë popullin pa armë e pa mbrojtje. Tani çizmja e zezë rëndonte në tokën tonë, popullin e prisnin vuajtje të mëdha. Përsëritej historia. Kështu na kishte pushtuar edhe në kohë të mëparshme lëtini dhe turku, kështu na i kishin shkelur tokat dhe populli fukara kishte mbledhur forcat, pat luftuar për liri e vatan dhe kështu kishte rrojtur brez pas brezi, me luftëra, me gjak. Se vinin e na binin në qafë, se vinin e na uleshin në sofër, po shqiptari s'e kishte pranuar kurrë të huajin te pragu i derës, se ai më parë kishte vdekur sesa kishte rrojtur në robëri. Dhe kishte bërë luftëra të mëdha ai, luftëra me fuqi të mëdha dhe kishte fituar. Skënderbeu kishte luftuar njëzet e pesë vjet rresht kundër fuqisë më të madhe të botës, Turqisë, dhe kishte fituar. Kishte fituar me një grusht shqiptarësh, sepse këta luftonin për tokat e për vatanin e tyre, për nderin e për lirinë... Shqiptarin s'ka pushtues që ta mbajë nën zgjedhë, herët ose vonë populli do të çohet dhe këta puplaxhinjtë me këmishë të zeza që erdhën nga Italia do t'i hedhin përsëri në det, si më 1920, bile edhe më keq. Punën e botës do ta merrte në dorë komunizmi. Komunizmi ishte i fortë, se kishte gjithë punëtorinë e

fshatarësinë me vete. Do të vinte një ditë dhe atëherë gjithë populli do të çohet më këmbë...

Harilla fliste po me atë aksh e po me atë zjarr, si atëherë në dajlan të peshkut, kur shkoja me Palin. Babai tundte kokën dhe e dëgjonte me vëmendje. Caci dhe Grigori rrinin në gjunjë në anën tjetër të vatrës dhe e shikonin me kërshëri në fytyrë dhe në sytë e tij nën vetullat kaleshe.

Këto fjalë të Harillës më kujtoheshin tani, përpara këtij shkretimi të kobshëm që kishte lënë kavaleria. Rrapëllima e saj po largohej në fushat matanë Mëmëkuqit, duke copëtuar nën thundra, si kudo, ara të tjera me bereqet. Nëpër arat tona të bëra përshesh vërtiteshin si hije njerëzit, të mpirë, të verdhë në fytyrë, me një shkëlqim gjithë urrejtje në bebet e syve. Diku mundoheshin të ngrinin në këmbë një tufë gruri, diku rrinin ulur para plisave të grurit të përzier me dhe i tundnin kokat sikur të vajtonin dikë. Kalamajtë u bënë të heshtur, i lanë lodrat e i lanë sherret, u tulatën prapa gjerdheve e prapa mezhdave dhe shikonin me gjyçe të rënda të mbledhura në grykë vajin e heshtur të nënave e të baballarëve. Në sytë e tyre të rrumbullakët lexohet habia se ç'u bënë kështu gjithë ato ara të bukura, si mbetën kështu shkretë fusha dhe livadhet tona.

Befas u ngrit në ajër një zë gruaje që qante me logori. Ishte Maja e Uan Ndreut. Ajo ishte një plakë trupmadhe, me fytyrën plot nishane sa një kokërr qiçër. U vërtit një copë herë nëpër arën e saj dhe, si iu mbush zemra me dëshpërim, u ul këmbëkryq, kapi laprat e faqeve dhe ia nisi me zë të lartë. E qante arën si një të vdekur. Mallkonte dushmanin, qante hallin e kalamajve që prisnin të hanin një ku-

laç gruri, qante krahët e të birit dhe të nuses që patën rënë copë, qante fukarallëkun me dëshpërim e dhembje. Në anën tjetër, dy ara më tutje, nisi të qante e shoqja e xha Tafilit, që e ngrinte zërin më lart dhe ia numëronte me logori të gjitha kusuret të shoqit, i cili pat dhënë xhanin kundër italianëve dhe ja, ata i erdhën edhe këtu, në arën që ai kishte mbjellë me dorën e vet, dhe ia shkallmuan. U bënë gjashtë-shtatë gra që qanin njëherësh, të tjera dënesnin në heshtje dhe fshinin sytë me cepat e shamive. Kokat e kalamajve humbën fare matanë mezhdave nga përgjonin. Ata, të pushtuar nga ky vaj i madh, qanin në heshtje, duke iu mbushur fytyrat e pluhurosura plot vraga lotësh.

Uan Ndreu, një burrë i gjatë dhe me një dorë sakate që e kishte lënë te sharrat e Gojanit dy vjet më parë, i foli s'ëmës:

— Hesht, moj Maje, pse qan?

— Oii, të keqen Maja, ore Ndreu, oii, ih!

— Hesht për kokën tënde, moj Maje! Në daç qaj, në daç pëllicit, e keqja nuk çbëhet më.

E ngriti zërin edhe Meçe Dinia, i cili, ca nga tërbimi e ca ngaqë s'dëgjonte, iu vërsul së shoqes:

— Po qan punën e italianit, a? Mbylle të thonë, more vesh?

Ajo e qarë sikur na poqi brenda vetes një urrejtje që s'dinim se si ta shprehnim. Nuk kishte ndodhur kurrë që të qaheshin arat, kjo ka mbetur diçka që s'harrohet në anët tona. Ishte njësoj sikur të shihje djem të vrarë, njësoj sikur të të iknin krejt papritur njerëz të dashur që s'do të ktheheshin më. Ishte buka jonë, ishin shpresat tona, ishte melhemi që na mbante plagët të mos na maisnin. Kishim hequr pikën e zezë për t'i mbjellë ato ara, kush me një

ka e kush me një pelë, kush me shat e kush me bel. Ishim përgjëruar gjithë dimrin duke i ruajtur nga përmytjet e lagështirat dhe ja tani, si patën hedhur të lashtat atë shtat të bukur e të shëndetshëm, kishin ardhur mijëra thundra kuajsh dhe patën shfarosur gjithçka... Duke parë trupat e tyre të mbytur me djersë, jelet që u lëkundeshin në ritmin e trokut, qafat që ua përkulte tërheqja e frerit, më qe dukur se shumë nga ata kuaj i njihja... Ishin kuajt e pelat e pyllit tonë, hergjeleja që kishim kapur për Mano Liskën, Mano Liska i kishte çuar në Durrës dhe ja tani, mbi ta kishin hipur ushtarë italianë me helmeta, pupla dhe kishin ardhur për të na shkretuar arat tona... Jo, jo! Nuk ishin kuajt tanë. Oh, kjo s'kishte se si të ndodhte.

Qe ngrysur krejt kur po ngjiteshim për në fshat. Ikëm nga arat me ndjenjën sikur lamë prapa ndonjë të vdekur. Babai gjatë gjithë kohës nuk tha gjë tjetër, përveç asaj fjale që thoshte si me vete herë pas here:

— Bah, bre!

Te Pusi me Çikrik Muniri i Zarudinit kishte vënë një fener te muri i dyqanit, kishte nxjerrë një karrige përjashta dhe qe ulur në të. Kujtdo që kalonte nëpër shesh, ai, si ta ndiente për borxh të thoshte ndonjë fjalë, i fliste:

— Na hkatërroi duhmani, na hkatërroi.

Në shtëpinë e Mano Liskës kishte në të gjitha dritaret dritë. Doemos depot e bereqetit të tij tani do të kishin blerës tërë vitin. Gjithë gjëja jonë e gjallë, gjithë laçkat e plaçkat tona tani ishin të tijat. Ne do t'i shisnim për të marrë bereqet, për të mbajtur shpirtin gjallë. Pali, s'di ç'i hipi dhe s'di pse e bëri atë, u

ul, mori një gur dhe e hodhi mbi çatinë e Mano Liskës. Tjegullat kërcitën me zhurmë. Në oborr doli gati duke rendur e shoqja e Manos dhe bërtiti:

— Kush kalon andej?

— Ne jemi, të Llazar Gjergjit, — tha Pali.

— Po kush qëlloi me gurë?

— Nuk e dimë.

— Oi, po po na shkatërrojnë, ç'është kështu?

— Ç'të bësh, moj zonjë, për të shkatërruar po shkatërrohemi ne.

E Mano Liskës hipi te shkallët ku kishte dalë vetë Manoja me një fener në dorë dhe të dy, pranë njëri-tjetrit, shikonin errësirën matanë gjerdheve.

Kur po ngjiteshim në rrugët e lagjes, babai kroi zërin e i tha Palit:

— Pse e bërë atë marifet?

— Thashë se qe Peruxhini tek ajo... Eh, të kish-te qenë, pa po të mos e bëja mish për qentë.

Për Nunin e shkretë kishte hapur shtëpinë Vangjel Nica dhe Prof Bardhi. Kishin nxjerrë ca shkëmbinj druri nën hardhitë, i kishin lënë lesat hapur dhe njerëzit shkonin e ngushëllonin. Burrat, ca nga gjëma e të lashtave e ca nga vdekja, rrinin me fytyrë të ngrysur. Babai hyri atje bashkë me Cacin, kurse ne të tjerët vazhduam rrugën për në shtëpi.

Aleksi, djali i Cacit që në dhjetor mbushi tre vjeç e hyri për katër, po luante me një këlysh në shtratin e qerres. E ëma, Lina, që s'ia kishte ngenë, e mori në sqetull, i foli e i bërtiti që i kishte bërë duart me këlysh dhe u ngjit lart. Gjyshe Zica na pa në fytyrë me radhë, diç deshi të na pyeste, po ne ishim të gjithë të mërëzitur dhe ajo heshti. Katerina mori tepsinë e enëve, shkoi te pusi dhe nisi t'i lante. Në dimrin që shkoi Katerinën e fejuam në Mëmëkuq,

dhëndri ishte ushtar dhe dasma që lënë për në vjesh-tën që vinte. Unë kalova përmes oborrit dhe dola pra-pa shtëpisë. Nuk kishte dalë ende hëna dhe Mali i Hi-thrës nxinte. Seç kishte rënë një hije e zezë në gjithë fshatin asaj mbrëmjeje, në fushën dhe në gjithë ha-pësirat. Në ajër sikur kishte mbetur një erë e keqe, diçka si zagushi që të zinte frymën. Zemrën s'ta gë-zonte dot asgjë, të ngjante sikur ndodheshe në një vend të huaj, të panjohur. Dhe kishte rënë një hesh-tje si në dimër në të gjitha lagjet, rrugët, në të gji-tha kulmet e çative, nën degët e manave e nën degët e fiqve. Të dukej se përmes errësirës së trashë gjith-çka vyshkej e thahej, gjithçka përkulej drejt tokës e të bëhej se e nesërmja do të gdhiehej e shkumbosur dhe e përzhitur, diçka pa ngjyrë, pa gjallëri e jetë. Lloj-lloj mendimesh e përfytyrimesh më vërtiteshin në kokë. Ndjenja që na kishte pushtuar ishte e rën-dë, tepër e rëndë. Se jeta pa liri ishte... ah, s'dija se si ta përcaktoja. Ja, p.sh. ne mund ta kishim tokën to-nën, ne kishim jetën tonë, por jeta jonë ishte e pa-mbrojtur. Më parë se të gjitha duhej liria, duhej që t'i thoshe ndal kudo dhe ngado që të vinte vala e hu-aj e pushtimit, ajo stihë që mbillte si një kob vdekje kudo. I ndieja si nëpër mjegull dhe tepër të ngatërru-ara të gjitha këto, po këto ishin diçka që kishin ka-luar brez pas brezi përmes gjakut, mijëra e mijëra vjet të luftës për liri që ka bërë fisi ynë. Jeta jonë ish-te mbajtur pas shpatës e pas pushkës... Më bëhej si-kur më fliste Harilla pranë veshit, më bëhej se dëgjo-ja përsëri trok kuajsh... Ky ishte Skënderbeu ynë, që rendte ta kapte diku stihinë që kaloi ndër ne dhe ta grinte nën tehun e shpatës...

Mbi Malin e Hithrës doli hëna. Unë vështrova andej nga fusha, po fusha që zhytur në një si mjegu-

llirë të kaltër e pat mbledhur gjymtyrët që t'i shëro-heshin nga plagët. Më tutje saj dremiste kënetë. Një erë që nisi të frynte, zuri t'i zgjonte pyjet. Ata nisën një shushurimë të gjatë, të rëndë e të mbytur. Hëna u ngrit më lart dhe fytyra e saj e verdhë qe drejtuar nga ne.

XVII

Ai shkretim që u bëri fshatrave tona kavaleria italiane ka mbetur i ngulitur thellë në kujtesën e të gjithëve. Në historinë e jetës sonë kanë kaluar shumë çaste dramatike. Kanë ndodhur shumë ngjarje të rëndësishme që janë si ato bedenat prej guri në kalatë. Nuk i vura si qëllim vetes të tregoja për të gjitha ato. Doja të bëja fjalë vetëm për atë që jeta jonë, e mbushur me një luftë të përhershme kundër atyre që na shtypnin, ishte e pambrojtur, ja, si shtati i njomë i atij gruri në atë prill të largët, që u shtyp e u thërrmua nëpër thundra. Si do ta mbronim dhe si do t'i prisnim udhë pushtuesit që të mos shkelte trojet tona? Atdheu donte zot e zot nuk mund t'i bëheshin ata që e shisnin dhe bënë tregti me të. Zot do t'i bëhej vetë populli i udhëhequr nga Partia. Vetëm një zot i tillë e bën Atdheun të pamposhtur e të pavdekshëm. Ngjarjet që ndodhën në vitet e mëvonshme tregojnë pikërisht për këtë gjë.

Tanimë është tepër e largët ajo kohë kur na ndizej gjithë ai zjarr për të blerë një arë, ajo kohë e mbushur me një luftë të përhershme për ta bërë jetën tonë të bukur dhe njerëzore. Ajo arë qëndronte para sy-

ve tanë si në synim, si një objekt që na vinte vazhdimisht në luftë dhe që vazhdimisht na kujtonte se lumturia jonë s'ishte gjë tjetër veçse një mashtrim i përjetshëm.

Por tani gjërat kanë ndryshuar që nga rrënjët. Që nga ajo verë e largët kur nisën ngjarjet e këtij rrëfimi kanë kaluar dyzet e ca vjet. As nuk di ta përcaktoj saktësisht se ku bie tani Bozhorja jonë që e mbillnim me li, nuk di as atë arën e Azbi beut në Pyllin e Zi që donim të blinim ne. Në këto anë kooperative bujqësore ka bërë tani vreshta që ngjiten shkallë-shkallë në tarraca. Fjalën e kisha në atë që thellë në shpirtin tonë rronte diçka më e lartë dhe më e shenjtë sesa fjala «tokë», dhe fjala «jetë». Për këtë do t'ju tregoj një ngjarje të fundit.

Mbarimi i Luftës, 29 Nëntori i 1944-trës, mua më gjeti në Koplik. Kisha dalë partizan në prillin e 1944-trës. Isha i katërti partizan që dilja nga shtëpia jonë. Punët e Partisë në fshat te ne nisën që disa muaj pas themelimit të saj me Harillën dhe me një Sami nga Lushnja që vinin e bënin mbledhje. I pari nga familja jonë partizan doli Pali. Ishte dhjetor i 1942-shit atëherë kur ai iku bashkë me katër djem të fshatit dhe vajzën e madhe të Trifon Ndonit, Gjenën. Morën drejtimin e Fierit dhe u ngjitën në Mallakastër. Grigori doli partizan pas luftës në postën e Mëmëkuqit, në prillin e 1943-së. U bë një luftë e madhe atëherë në Mëmëkuq. Nga pesëdhjetë e ca ushtarë e oficerë fashistë, vetëm dy mundën të shpëtonin dhe ata i hipën një triçikli dhe e mbajtën frymën në Fier. Kërciti bomba e mitralozi gjer në të gdhirë atje, shungullonin shpatet e Malit të Hithrës nga krismat, pastaj, si i lanë hesapet me italianët, partizanët i ranë nëpër fshatrat tona dhe morën rrugën për nga Mexhid-

zotaj. Me ta u bashkuan edhe partizanët e rinj. Grigorit, që qe bërë një djalë i gjatë dhe i bukur, nëna i futi në torbë një kulaç dhe një fanellë leshi. Babai ishte ulur te rrasa e gurit, kishte hedhur setrën e leshtë në kurriz dhe shikonte kolonën e partizanëve që largoheshin. Ishte hera e fundit që e shihnim Grigorin. Katër muaj më vonë na erdhi lajmi se u vra në malet e Martaneshit. Na tronditi shumë vrasja e Grigorit tonë. Unë që e doja shumë, qaja fshehurazi. Por na u rrit më e madhe urrejtja për pushtuesit e tradhtarët. Babai rrinte deri natën vonë te muri jashtë derës së shtëpisë, me kurriz të mbështetur pas parvazit të derës e me duar të mbërthyera rreth gjurit. Ndonëse i ngrysur dhe i heshtur, nuk e dëgjova asnjëherë të psherëtinte e ta jepte veten para njerëzve. Vrasja e Grigorit e kishte bërë më të afrueshëm e më të butë, mbante një paketë cigare të dredhura dhe i jepte cilitdo që vinte ndër ne. Një muaj e gjysmë më vonë, kur në fshat erdhi lajmi se nga Fieri po vinte një kolonë ushtarësh italianë për të dalë në Rrogozhinë e Kavajë e kur partizanët i kishin ngritur pritë në brigjet e Përroit të Asafit, babai, si më pa që unë dola nga shtëpia me një pushkë gjermane në dorë, më thirrri:

— Simon!

Unë u ktheva dhe e pashë. Ai u ngrit, drejtoi trupin dhe erdhi drejt meje. I kishin kërcyer dy damarë në ballin e zeshkët, sytë i qenë egërsuar. Ma mori pushkën, ia hapi llozin; ia pa fishekët e pastaj e mbylli përhapë. Më kërkoi dhe fishekët e tjerë që kisha në xhep. Unë ia dhashë e ai, pa më thënë asgjë, shkoi drejt e në pritë. Shkova dhe ia kallëzova komandantit të territorialëve këtë gjë dhe ai më dha një pushkë tjetër. Në marsin e 44-trës mori urdhër të dalë në mal

Caci. Gjatë një viti e gjysmë ai me katër peshkatarë të dajlanit kapërcenin armë me lundra nëpër kënetë nga dajlani për në Fier e Mallakastër. Deri në dajlan këto armë i binin nga Durrësi e nga Shëngjini peshkarexhet. Puna e Cacit që pikasur nga njerëzit e Mano Liskës që që lidhur me gjermanët e që kishte ikur tanimë nga fshati bashkë me të shoqen dhe rrinin në Fier.

Kështu pra unë isha i katërti partizan nga shtëpia jonë dhe, në prillin e 45-sës, meqë Pali dhe Caci ishin ende në ushtri, mua më liruan dhe u ktheva në fshat. Që jeshiluar fusha dhe Mali i i Hithrës, kaltëronte kënetat dhe deti, ditët ishin të ngrohta të buta. Në këtë pranverë muret e nxira të shtëpive tona të djegura, dukeshin të shëmtuara; të pikonte në zemër kur të zinte syri pranë kumbullave e bajameve të mbushura me gjethë të reja trarë të nxirë, çati të shembura, mure me dritare si zgavra.

Në sarajet e Azbi beut, që ishte arratisur në Itali, ishin vendosur zyrat e këshillit dhe një togë partizanësh që merreshin me çminimin e bregdetit. Të shoqen e Sakos që banonte në sarajet e beut e çuan tek oksozet, Sakoja vetë, që doli ballist me Isa Toskën, tani ishte në burg. Mano Liska nuk dihej se ku ishte; në dimrin e 44-trës ai kishte ikur nga Fieri e që parë në Durrës, po pastaj kishte humbur gjurmët. Shtëpia e tij ishte bosh, kurse dyqanet ia sekuestroi Divizioni i Mbrojtjes së Popullit. Sa për Munirin e Zarrudinit, ai ishte prapë atje, te Pusi me Çikrik, me meshinin në vendin e hundës së ngrënë nga frëngjuza dhe i trembur dhe i pataksur nga këto punë që po ngjisinin. Tregtonte tani vetëm vajguri dhe çerte dhe përgjonte si djall që prapa banakut, duke parandier se edhe ai do të jepte hesap. I kishin çuar një tatim

prej pesëqind mijë frangash, të cilat duhej t'i paguante në tri kiste për fitimet e jashtëzakonshme të kohës së luftës. Kjo e kishte bërë si letër cigareje në fytyrë.

Babai ditën që kthehesha më priti jashtë te porta. Kishte veshur mëngore të bardhë dhe setrën e kishte hedhur krahëve. Më puthi dhe qau. Ia ndjeva lotët në faqet e mia, pastaj ia pashë si i vezullonin në mjekër.

— Bah, bre! Ja, po kthehesh shëndoshë e mirë. Bah, na paska zënë malli, — ai fshiu sytë, mjekrën. — Po si të ka babushi? Ja, kam marrë kartë nga Anastasi dhe nga Pali. Mirë, janë, fare mirë.

Po vinte prapa krahëve të mi me hap të lehtë dhe me drithërim në zemër nëna.

— Simon, or shpirti i nënës. Simon, o të keqen nëna!

— Eh, ja, na erdhi. Bah, pa hajde tashti, hajde futemi brenda.

Më emocionoi thellë kjo pritje gjithë mall e njerëzve të mi. Shtëpia jonë kishte mbetur një grusht gurësh pas djegies. Se kam harruar t'ju tregoj: në tetorin e 44-trës, kur në fshatrat tona kalonte ushtria gjermane e ndjekur këmba-këmbës nga partizanët, na e dogji fshatin tri herë brenda dy javëve. Shtëpisë sonë i hodhën tri plloska vajguri në dyshe-metë e vjetra me dërrasa, i vunë shkrepësen dhe flaka e përpiu sakaq me gjithë çati. Ne kishim ikur të gjithë lart në mal, përveç gjyshe Zicës, dhe zjarrret në fshat u dogjën gjer në të gdhirë të ditës së nesërme. Kur u kthyem, e gjetëm shtëpinë tonë rrënojë. Gjyshe Zica rrinte e kruspullosur para rrasës së gurit te dera dhe mallkonte e nëmte me gjithë

shpirt. Vetëm një konak ishte i mbuluar me kashtë dhe aty rrinin gjithë sa ishin të shtëpisë sonë. Gjyshe Zica më zgjati krahët që nga shtrojat ku ishte shtrirë, më rroku në qafë e më puthi e qau.

Habitesha. Nuk kishte ndodhur të qanin kështu në shtëpinë tonë. Mos u qe zbutur zemra nga pleqëria tani? E kishin nga Grigori gjithë atë dhembshuri për ne të tjerët? Kishin qenë të shqetësuar dhe në merak. Sidoqoftë ishte një dhembshuri që të prekte dhe që të mbushte me dëshirë për jetën.

Para disa ditësh se të kthehesha unë kishin ardhur në fshatin tonë dy nëpunës, dy djem pothuaj të rinj, me setra ushtarake. Njëri ishte nëpunësi i kadastrës që vinte për shtetëzimin e livadheve dhe tjetri i financës për marrjen e tokave nga pronarët e pasur e për shpërndarjen e saj familjeve të varfëra. Qe ngritur për këtë punë komiteti fshatar dhe ndër ne ziente kjo punë e ndarjes së tokës. Shtëpisë sonë i kishin dhënë pesëdhjetë dynymë: dy veroret që kishin qenë të Azbi beut dhe nja tri ara bashkë me Bozhoren në brigjet e Përroit të Asafit. Na kishin dhënë edhe një pendë që me gjithë plugun, një pendë qe, që të hyje në merak. Babai më hoqi nga kasollja e gjëve, m'i tregoi qetë që kishin përpara bar të njomë dhe u fërkoi kurrizin. Se ç'kishte rënë një dritë e butë e një mirësi në fytyrën e tij, ishte në gjëndjen e njeriut që ia ka mbërritur më në fund të realizojë ëndrrën më të madhe të jetës së tij. Këtë s'kishte si e shprehte dot me fjalë. Kjo, bile, ishte e pamundur të shprehej me to. Erdhi pas kurrizit tonë edhe nëna, veshur me të zeza, me duar të kryqëzuara në bark. Nuk e di se si iu kujtua e se si i erdhi, por, kur na pa të dy në kasolle të gjëve, babanë me atë mirësinë e patreguar në fytyrë duke

lëmuar kurrizin e qeve dhe mua me setër ushtarake të mbështetur pas një druri, dënasi dhe tha:

— Të keqen nëna, Grigor, o shpirt... Kurban nëna ty që më dogji malli.

Babait ia rrudhi ballin një hije dhembshurie. Ktheu kokën nga ajo dhe i tha me një kërcënim që mezi e shqiste nga gurmazi:

— Hesht, për kokën tënde, moj Sila. Mos ma qaj Grigorin... ai është dëshmor i lirisë.

Unë ngrita sytë dhe me një lektisje të çuditshme të zemrës vura re se si ishin mbushur me lot qerpikët e babait. Nuk ishin lot dëshpërimi ata, ishin lotët e një babai për djalin që kishte dashur aq shumë, ishin lotët e një zemre të mbushur me krenari. Grigori ynë ishte dëshmor i lirisë... Ktheje kokën dhe shikojë gjithë hapësirat tona të mbushura me kaltërsinë e dritës së prillit, që nga Myra e gjer në Gojan, një hapësirë tepër e madhe kjo me malin, fushën, gjolin, detin, pyjet, një larushi e pafund kjo arash e bimësie dhe të gjitha këto, nën këtë diell e nën këtë qetësi, ishin liria në kuptimin më të thellë e më prekës të saj.

Nëna zuri ballin me dorë, dënasi edhe pak dhe heshti. Qetë përtypnin barin, atje tej, te shtëpia e Marigo Likos shkonte në oborr një grua me fustan të hollë dhe me një shami bojë kënaqe në kokë. Ishte Marga që doli te lëmi për t'u hedhur pulave mollëza.

— Dhe dëgjo këtu, moj Sila. — Zëri i babait ishte i tronditur. — Grigori dhe djemtë që ranë, janë kurban i vatanit.

Po, ishin therori i vatanit ata. Liria ishte vaditur me gjakun e tyre dhe kjo do të thoshte se arat tona, se fushat tona, se gjithë fushat dhe malet tona, gjithë trojet tona ishin të shenjta.

Një javë më vonë, si isha kthyer në shtëpi, shko-

va me babanë gjer në pyllin e pishës për të prerë një trung për lundër. Ne u futëm thellë e më thellë pyllit dhe si pa e kuptuar kishim dalë afër bregut të detit. Llamburiste e kaltëronte sipërfaqja e tij në atë ditë të kthjellët e të kulluar si pikë loti. Matanë ca shkurreve ishin ushtarët e xhenios. Kishte mbaruar çminimi në atë zonë dhe po përgatiteshin të ngjiteshin më lart. Babai iu afrua një togeri të ri, i dha një cigare të dredhur dhe i tha:

— Mirë të kishim ca mina, mor bir. T'i vinim rreth kufijve që të mos na shkelin më të huajt.

Togeri i ri me një cullufe të errët floku që i dilte nën kapele, thithte cigaren dhe buzëqeshte. Babait i qenë sajuar rrudha të thella në ballë, sytë i qenë picërruar nga ai vështrim në largësi dhe siç dukej mundohet e stërmundohet me veten e vet i dhënë i tëri pas mendimit që shfaqti.

— Hee, — ia bëri sikur psherëtiu. — Bëje tokën tënde po deshe bahçe me lule, por, po erdhi i huaji e ta shkeli, ç'e do. Atë sene që erdhi Italia, na i shkeli të lashtat me kuaj e na i bëri hi. Bah, bre! Eh, të kishim ta qarkonim e ta qarkonim vendëthin tonë që të mos na e shkelë më këmba e të huajit.

Togeri e ndjeu këtë merak të babait. Buzagazi iu shua, sytë i ndrinë sikur i rrënjoi një dritë e fortë së thelli dhe tha:

— Ikën ato kohë, or xhaxha, kur na shkelte këmba e të huajit. Tani në fuqi është populli.

— Po, or bir, populli.

— Populli është i pamposhtur. Tokën tonë do ta bëjmë bahçe me lule dhe kala që të mos e shkelë asnjë armik.

Ai i rrahu shpatullat dhe qeshi me dhembshuri. Pastaj pa nga ana ime.

— Ke qenë partizan?, — më pyeti.

— Po, — i thashë. — Por më liruan, se kam dy vëllezër të tjerë në ushtri.

— Ndihi babait, — tha, — Ja, goxha kohë për të mbjella. — Ai psherëtiu i gëzuar. Ishte vetë fshatar me sa duket dhe e dehte era e dheut që avullonte. Ishin mbjelljet e para në tokën tonë që s'do të shkelej më kurrë nga këmba e të huajit.

Babai kishte mbetur në këmbë dhe diç bluante me mendjen e tij. Prapa krahëve na frynte një erë e butë. Shushurinte ajo përmes pyllit dhe rendte tutje nëpër arat tona.

F u n d

Tiranë, 1977.